

Digitales Brandenburg

hosted by Universitätsbibliothek Potsdam

Perush ha-Torah asher katav Rashbam

Bresloi, 1881

ירבד חתפ

urn:nbn:de:kobv:517-vlib-5308

פתח דברי

יעיר את רוח אנשי חכמה ומדע לפתוח דלתי הספר הזה ולקרא בו ולתת לב אל חכמת מחברו רבנו שמואל ואל יקר רוב דבריו בפתרון ספרי הקדש, ומה הביאני לקרבה אל המלאכה להוציא מחדש לאור את פירוש התורה הזה ומה ראיתי על ככה ומה הגיע אלי. מיום הוציא לאור את ספרי בלשון אשכנז הכתוב על רשב"ם⁽¹⁾ רבו האומרים בפיהם והכותבים באגרותיהם אלי לאמר, כלה מעשיך לכבוד האיש הגדול ההוא והוצא אתה עתה את פירוש התורה אשר לו על פי כתב היד אשר בכית מושבך ואשר החלות לדבר עליו ולהראות לדחוקים ולקרובים את יקר ערכו לכל אשר יחפוץ להכיר ולהסיר שגיאות הדפוס הרבות אשר הלאו וידיחו רוב קוראי הפירוש ההוא עד היום. ואנכי לא מריתי, אחור לא נסוגתי. כי קרוב אלי הדבר מאד, ולא שנה ולא שנתים כי אם שנים רבות שמתו עיני על פירוש התורה לרשב"ם בין פירושי גדולי המפרשים להורות בחורי חמד את הדרך אשר הלכו בו הראשונים בפתרון ספרי הקדש וללמדם הבין ודעת ובינת האמת. ויהי בעשותי את מלאכתי מלאכת יי באמונה ואבינה בספרים. כתבי היד אשר בא בדפוס הפירושים ההם מדרשנו, הרימותי כל מכשול עון אשר בא בדפוס הפירושים ההם ואחקור ואדרוש לברר את כל דבר קשה קמץ וגדול. וכן גם עשיתי בפירוש רשב"ם אשר עלה כלו קמשונים כמו פניו חרולים, ואסור

(1) שם הספר ומקומו וזמנו הם; R. Samuel b. Meïr als Schriffterklärer, von Dr. David Rosin, Breslau, Verlag von Wilhelm Köbner, 1880. והוא אשר הזכרתיו תמיד בהערותי בראשי תיבות RSBM.

בקרב שנים פני הלוח והמסכה הנסוכה על מעשה אצבעותיו ואבאר כל דבר עמוק, ויהי העקוב למישור והרכסים לבקעה. ועתה הנה הבאתי את פרי עבודתי להפיצו ברבים לכבוד רשבי"ם ולשוב כל אוהבי דעת. התבררו ויתלבנו דברי רבנו שמואל, הוסרו שגיאות, אורז מחשכים, נוספו מאמרים כשמש מאירים ממקומות אחרים גם נדפסים ונפְרִים גם בכתובים שמורים, נראו המעינות ושרש המקומות אשר ממקרא וממדרש ומתלמוד נדרש. יראו רבים ויקראו ויבחנו דברי רשבי"ם האמת אתם ותרבה הדעת.

והנה טרם הראותי את דרכי אשר הלכתי ואת מלאכתי אשר עשיתי בהוציא לאור פירוש רשבי"ם אציגה נא בראשונה בדרך קצרה את אשר נודע ממולדת האיש וממעשיו ומהקורות אותו והספרים אשר כתב וכיניהם פירושי ספרי הקדש אשר האיר עינינו בהם. והיה את אשר השארתי בספרי האשכנזי אוסיף פה, ובאשר שניתו אשנה דברי לטוב, אבל לא אכלה לדבר כאשר עשיתי שם על דרך פתרוני רשבי"ם ועל חכמתו ומדעיו וחקי הלשון אשר הורה בקרב פירושו אשר כתב. הלא עיני הקורא רואות בספר הזה את עצם דבריו צרופים ומזקקים שבעתים כיד י"י המזוכה עלי, ומתוכו ילמדו וראו את אשר הגדיל לעשות בפתרוני המקרא ובחקי לשון עבר. וזאת שנית אשנה בדרכי. כי בספרי אשר הזכרתי הצגתי בכל דף ודף מלמטה מקור דברי אשר דברתי ואעד עדים על כל אשר הבאתי. לא כן אעשה פה. כי כל הדברים אשר רק נשנו בזה, הלא כבר נאמנו שם בעדות נאמנה ולמה אשנה הדברים הנם? ואולם לכל חדש אשר לא בא זכרונו שם אעידה לי גם כה עדים נאמנים בהערותי מתחת למכתב בכל דף. ומבלעדי זאת לא אביא בהערותי עוד הפעם את אשר כתבתי שם וולתי בהוסיפי על אלה עוד עדות אשר שכחתי שם או הכרתי מחדש או למדתי מדברי אחרים. והיה כל קורא אשר יחפץ לדעת מקור כל דברי, יפתח נא את ספרי האשכנזי ומצא את אשר יבקש על מקומו הנכון.

וכרכות לראש הרעים האהובים אשר הודיעו ברבים או העתיקו לי דברים מספרים כ"י ונדפסים ויעירו את רוחי זה בכה וזה בכה להוסיף ולתקן גם בדברי אשר כתבתי גם בדברי פירוש רשבי"ם בהוציא אותו לאור כאשר אזכיר בדברי אלה ובהערותי. המה החכמים אנשי בריתי דר' אברהם בערלינער אשר בעיר בערלין ור' שז"ח

האל
בעיר
ר' ה
להג

בנים
נתן
מכור
אשר
את
קרום
לרש
אותה
שלש
ר' יצ

על ר'
במכת
ובדף
כתב
במק
בדף
האשכנ
כערות
הוספת
או רמ
(royes)
פרסאו
לדרך
בספר
הנדול

האלבערשטאם אשר בעיר בעיליטין ודרי ברוך ציעמליך רב ומזקן בעיר נירנבערג, לעת שבתו בעיר מינכען, ואחרון חביב פראפעסטאר ר' דוד קויפמאן בעיר בודאפעסט. ישלם י"י שכרם בעד עמלנותם להגדיל תורה ולהאדירה:

הפרק הראשון

במולדת רשב"ם ומעשיו והקורות אותו.

לרבנו שלמה בן יצחק הנודע לכל בשם רש"י לא היו בניו בניו כי אם בנות שתיים. שם האחת מרים ותהי לר' יהודה בן נתן תלמיד רש"י לאשה. הוא ריב"ן אשר השלים פירוש מסכת מכות לרש"י מדף יט ע"ב והלאה, ודבריו נדפסו בספרי התלמוד אשר בדיינו. ומלבד זה כתב תוספות לספרי התלמוד⁽¹⁾. ותלד משה את יום טוב⁽²⁾. גם הוא היה איש חכם גדול כתורה וילך בחקר קרובו רבנו יעקב תם וישאלהו בדבר הלכה⁽³⁾. והבת השנית אשר לרש"י לא נודע שמה לרבים, ויש אומר כי נקראה יוכבד. ויחן אותה ר' מאיר בן שמואל מעיר רמרו⁽⁴⁾ לו לאשה. ותלד לו שלשה בנים ויהיו כלם אנשי שם, ושמותם יצחק ושמואל ויעקב. ור' יצחק בן מאיר נודע בשם ריב"ם ויחבר תוספות לפירוש

(1) ראה את אשר כתב הח' דרי קאהן רב ומורה בקהל בודאפעסט בספרו על ר' מרדכי בן הלל בלשון אשכנז בדף 131. — (2) עליו כתב הח' דרי גראם במכתב העתי מאנאצין אשר להח' דרי בערלינער בחלק הרביעי בדף 186 ובדף 209 ובחלק החמישי בדף 180. — (3) באור זרוע א, קנה; ב, שענ. ושם כתב רבנו תם: אחי ר' יום טוב על יום טוב יבא, ופתרון אחי הוא "בן דוד" כמקומות רבים כאשר כתב החכם הגדול צונץ בכתביו הנקבצים בחלק בדף 157, ויעירני על זאת ידידי הח' קויפמאן בדבריו אשר כתב במכתב העתי האשכנזי נעטטינגישע געלעהרטע אנצייגען משנת 1880 בדף 403. ואני אנוס כעדות על דבריו כי תבאנה מלות *frater* וגם *soror* בלשון רומי גם תוספת מלת *patruelis* בהוראת בן הדוד או בתו. — (4) גם רומירו נקרא או רמרונג או רומרוג, והיא *Rameru* העיר הקרובה אל עיר מושב רש"י טרויז (Troyes), ושתייהן בארץ צרפת בגליל קנפניא (*Champagne*) ופרחק זו מזו שתי פרסאות ככתוב בספר יוחסין השלם בדף 218 ע"ב למעלה ובהקדמת ספר צרפת לדרך לר' מנחם בן זרח אשר העיר עליו הח' בערלינער. — (5) ראה דף 218 בספר יוחסין ודף יד ע"א בספר קורא הדורות, ובוה כתוב כי רבנו שמואל הגדול בשנים בקרב אחיו, וכן כתוב בספר שלשלת הקבלה.

VI

התלמוד אשר לרש"י זקנו. וימת ר' יצחק על פני ר' מאיר אביו
 השארו שבעה יתומים אחריו וכל בית אביו התאבלו עליו ועל אביו
 חכמת תורתו מביניהם. — ור' שמואל אחיו הוא הנקרא בשם
 ר' רשב"ם גדל מאד בחכמת התלמוד ויהי שמונו בכל ארץ צרפת.
 ר' רשב"ם לרחב בינתו בדרך האגדה נכבד מאד בעיני בני ארצו. ועל
 הכל עלתה חכמתו בדעת משפטי הלשון העברית ובפתרון ספרי
 הקדש בדרך ישרה וברורה. והן אמת נכון הדבר כי בחכמת
 התלמוד גדל ממנו כבוא עתו אחיו הצעיר הוא רבנו יעקב בן
 מאיר הנקרא לפניו בשם רבנו יעקב בלי הוסיף דבר או רבנו
 יעקב מרומרוג והיום נקרא בפי כל רבנו תם. ואולם בידיעת לשון
 ובחכמת פתרון הכתובים לא הגיע רבנו תם למעלת אחיו
 רשב"ם. ואף כי לא נופל היה רבנו יעקב מאנשי זמנו בארץ צרפת
 בקדוק לשון עבר² ונעלה עליהם בחכמת השיר בהכירו מלאכת
 המשקל הידוע למשוררי ספרד לבדם בעת ההיא. בכל זאת כל
 שפשו מכבדו תתעצב על חלק מאמריו בעומק משפט הלשון ובפתרון
 ספרי הקדש. כי כדבר אחד העם כן ידבר בהם. ומי יכיר כחו
 גדולתו אשר הפליא להראות בדברי ההלכה בדברי הכרעותיו
 ידיו אשר היה בין מנחם ובין דונש. ישבחוהו קוראיו על החסד
 האמת אשר השב לעשות למנחם בן סרוק להציל העשוק מיד עושקו
 דונש בן לבראט. אמנם האמת תורה דרכה. ואם במרד ואם במעל
 ששה דונש עם מנחם. בדבר פתרון המלות וחקותיהן הראה על
 הרוב שגגת מנחם וייגע רבנו תם לחנם להגן בעדו ולהוכיח בין
 שניהם. — לא כן דרך רבנו שמואל אחיו. הוא השכיל מאד בכל
 אשר ידבר במשפטי הלשון ובפתרון המקרא. וכל מנמת לבו
 להכיר האמת בעבור האמת. וכל תומכו מאשר.
 ועתה בבקשך מתי נולד רבנו שמואל, לא תמצא דבר מבאר
 בענין הזה. אבל מהתוכחו עם זקנו רש"י על פתרון הכתובים ומהיותו

1 ככתוב בדף 32 בספר צור נעשיכטע אשר לה' צניץ ובדף 128 ל' ה' ה' ו' ר' מרדכי בן הלל. — 2 לעדות על זאת נשאר א' ספר ההכרעה על
 שפשו ושובות דונש בן לבראט ותורת הפעלים אשר תופיע מתוך דבריו בספר הזה
 בדף 31 והלאה; ב' שירתו על משפטי הטעמים אשר הוציא לאור החכם
 ל' דוקטעס עם טעמי המקרא ל' יהודה אבן כלעם יחדיו על פי עדות
 צניץ בספרו צור נעשיכטע בדף 567, וידידי החכם האלבערשטאם בישורון
 לה' קאבאק בחלק ה' בדף 125.

פותר דברי תלמוד⁽¹⁾ ופוסק דבר הלכה לפניו⁽²⁾ למדנו כי היה רשב"ם בשנת מות רש"י אשר מת בשנת 1105 למספר אשר ימנו גויי הארצות האלה בו, כבן עשרים ועד חמש ועשרים שנה. ואם כן הדבר, נולד רשב"ם בין שנת 1080 ושנת 1085 בהיות רש"י הנולד בשנת 1040 כבן ארבעים או מארבעים ולמעלה ועד בן חמש וארבעים שנה.

ויגדל הנער וילך בדרך זקנו רש"י ובדרך אביו ר' מאיר בן שמואל לדרוש בינת ספרי הקדש וחקי לשון עבר ולרדת בעמקי מי התלמוד הרבים והעצומים, להאיר מחשכיו ולגלות מצפוניו. כל יקר ראתה עינו בהביטה אל חכמת אבי אמו ומעשה אצבעותיו אשר השאיר אחריו ברכה בפתרו כמעט כל ספרי הקדש וכל ספרי התלמוד בדרך ישרה לסקל כל אבן ולהרים כל מכשול ולנחות ביד אהבתו כל הנחשלים אחריו, ומאיר עיני קוראי פירושיו ומרחיב לבותם. וגם ר' מאיר חתן רש"י הלך בדרכו ויחדש פתרונים⁽³⁾ ויכתוב תוספותיו על פירוש התלמוד אשר לחותנו וישת לבו גם אל ספרי הקדש לבאר עמוקות לא ידעו ראשונים⁽⁴⁾. ושניהם היו מורי שמואל ומלמדיו⁽⁵⁾ מלבד חכמי לותר אשר קרא אותם בשם רבותי⁽⁶⁾.

ואין מופת בדבריו ההיו לו עוד מורים אחרים אם לא.

וילך הנער שמואל הלוך וגדל ויתחוק ויהי לאיש מורה הלכה ומפרש דברי מקרא ודברי תלמוד ועיני אבי אמו רואות והוא הודה לדבריו בהוכחו עמו.

ויהי אחרי מות רש"י ור' מאיר חתנו ותחוקנה ידי ר' שמואל ויהי לראש לבית אביו וליהודים אשר בעיר מושבו. ויגדל שמואל

(1) בספר ראב"ן דף קמה ע"א כתוב: אני כך פירשתי לפני רבינו זקני. וראה עוד אוצר טוב להח' בערלינער משנת תרל"ט בדף 46. — (2) בתשובות מהר"ם מרוטנבורק סימן קנב בדפוס קרימונה בדף מט ע"ב נמצא: פסקתי לפני זקני רש"י. וכן באוצר טוב שם. — (3) רשב"ם לבכא בתרא דף עג ע"א כתב: כך שמעתי מאבא מרי; שם בדף קסח ע"ב בסוף ד"ה אמר ליה לספריה נוסף בדפוס פיזרן: מצאתי בפירוש מורי אבי שיחיה מכתובת ידי זקני רש"י מ"ב. ראה סוף חלק דקדוקי סופרים להח' ראבינאוויטץ אשר כתב למס' בכא בתרא. — (4) רשב"ם לבראשית כה, לב ולכמדבר לא, מט ורב יהודה שיר ליאון בתוספות מס' ברכות על פי עדות הח' גראם במאנאצין להח' בערלינער בחלק ד בדף 208. — (5) על אודות אביו ראה למעלה הטר"ה 3. ועל אבי אמו אמר רשב"ם לבכא בתרא דף סו ע"א: ומרבי זקני זצ"ל שמעתי; ובדף צו ע"ב: כך שמעתי מרבינו זקני בבכא מציעא. ויוסף אברהם הוא הח' בערלינער גר"ץ להעיר על ספר אור זרוע זולק א' דף 99 סימן שסג, יד. כי שם קרא רשב"ם את רש"י זקנו בשם רבי בלי הוסיף שם אחר. ראה דבריו במאנאצין אשר לו חלק ו' דף 183. — (6) כאשר הורה הח' בערלינער שם בדף 184.

ר' מאיר אביו
עליו ועל אבדן
הנקרא בשם
ארץ צרפת.
בני ארצו. ועל
פפתרון ספרי
כי בחכמת
ו יעקב בן
ר' או רבנו
בדיעת לשון
למעלת אחיו
ארץ צרפת
ירו מלאכת
בל זאת כל
זון ובפתרון
יכיר כחו
הכרעותיו
על החסד
מיד עושקו
אם במעל
הראה על
חוכיה בין
מאד בכל
מת לבו

מבאר
ומהיותו
לס' הח'
ע"ה על
ספר הזה
ר' החכם
עדות
בישורון

וי"י היה עמו. וגדולי ארצו וארץ אשכנז כתבו אליו ואל רבנו תם אחיו שאלותם לכל דבר משפט וחקות התורה. ויהי מורה רבים ויקראו לו ולאחיו בשם רבנו כאשר קראו בתחלה לאבי אמו רש"י. — ובכל כבודו אשר כבדוהו היה רבנו שמואל איש עניו מאד וילך בדרך אבי אמו. ובדבר אמת אשר הכיר לא רפתה ידו בואת, ותחזק רצונו ויכצע אמרתו ופנים לא הכיר. ואולם זה חסדו אשר עשה עם דורשי החכמה ומורי התורה. בכל אשר התאמץ לעמוד נגדם בדברי נאצה על הדברים אשר כתבו לא הזכיר שמם לרעה.

ובכל אשר יגע רשכ"ם לקרא ולחקור בספרי הקדש ובספרי התלמוד והמדרשים וספרי החכמים אשר לפניו, לא עצם עיניו לראות ולבו לא הסיר משמוע ומלהבין את מעשי בני האדם ותחבולותם ואת הקורות אותם כל ימי חייהם על האדמה. ואת היתה לו כי ראה בנעוריו בבית אבי אמו רבים באים ויוצאים עוברים ושבים לבקש משפט, והוא גם הוא שפט את ישראל אחרי מות אבי אמו. ואמת הדבר כי היטיב רבנו תם לדעת עניני בני האדם ותהלכותם מאחיו רבנו שמואל וילעג לו בדברי שחוק על הדבר הזה כאשר ספר ר' שמואל שלעטשטאדט בהגהות מרדכי אשר כתב למסכת עירובין בחלק א' בסיומן רעד דף קנט ע"א בדפוס ריווא. ואולם בכל דבר חכמה ודעת פקה רשכ"ם את עיניו לראות מה יהיה בארץ למען היות לו הדעת ההיא לעזר ולהועיל בפתרון הכתובים והתלמוד. ובכל אשר לא הגיע במדעו להכיר דבר עד עמקו, לא חדל לשאול את פי אנשי מלאכת הדבר ההוא עד אשר אורו עיניו לדעת את אשר בקש.

והנה לא הוא ולא אחרים חברו יחדיו את כל הקורות אותם מעודו עד יום מותו. ואנחנו בכל עמלנו לא נוכל לספר בלתי דברים אשר נמצאו מפוזרים בספריו או בספרי אחרים ועיר שם ועיר שם. בני רשכ"ם ובנותיו לא נודעו. אחת ידענו כי היתה לו בת ושמה מרונא ותצא יום יום לראות בצאן אביה לעת עשות החלב, לבלתי תת השומרים אשר לא מבני ישראל היו חלב בהמה שמאה בחלב הרחלים⁽¹⁾. וכן בנו היה ר' יוסף מקאם אשר בצרפת⁽²⁾ והעיר הזאת

(1) כן כתב הח' בערלינער במאנאצין אשר לו בחלק 1 בדף 183. —
(2) ראה דברי הח' גראם במאנאצין בחלק ד' בדף 206.

היתה ששים פרסאות רחוקה מעיר המלך פריש⁽¹⁾ ונקראת היום בשם Caen⁽²⁾. ובמקום ההוא גר רבנו שמואל לעת כתוב אחיו ר' יעקב תם תשובת שאלה בשם אביו ר' מאיר אל רעיהם ר' אליעזר בן נתן בדבר הלכה⁽³⁾. ובעיר המלוכה פריש היו לדשכ"ם רעים יקרים. והם זקני פריש ר' מתתיה ור' יהודה בן אברהם ור' יהודה בן יום טוב וקרובו ר' יחיאל ובפניהם נשא ונתן בדבר הלכה ויעמדו ולא ענו עוד⁽⁴⁾. וידרוש שם ברכים⁽⁵⁾. וגם בכרך לושדון (Loudun) במדינת אניוב (Anjou) היה מתגורר וישאלוהו שם על דברי המקרא בתחלת פרשת סדר מטות כאשר תמצא בפירוש התורה אשר לו במקומם. ויהי בשנת ארבעת אלפים ושמונה מאות ותשעים לבריאת שמים וארץ ויכתוב רבנו שמואל מאמר בחשבונות העבור דרך קצרה בחמש המדינה⁽⁶⁾. ומדברי פירושו נראה כי רבו חכמי נוצרים עמו על דבר תורת משה ופתרון אמריה באמרם כי יש עדות בדברי תורתנו על משיחם וכי אין טעם בחקי דתנו ובהרשיעם מעשה יעקב עם עשו ומעשה אבותינו בצאתם ממצרים וכאלה רבות. ויתחזק רבנו שמואל לתת כבוד ל"י אלהי ישראל ויקנא לעמו ולתורת אלהיו אשר בלבו וידבר בעדותיו נגד חכמיהם ולא בוש. ואחרי כן בכתבו את פירוש התורה לא חדל מלהגיד לעמו את אשר הכיר בתבונתו בהוכחו עם חכמי הנוצרים⁽⁷⁾.

וגם שנת מותו לא הודיעו החכמים הקדמונים אשר נאמנו בדבר הזה. ושנת תתקלה לבריאת העולם הכתובה בספר יוחסין בדף 218 היא שגיאה מבארת. ואם כן איפוא לא נשאר כי אם לברר קץ חי' רשב"ם על פי המספר מהקורות אותו בימי חייו. והנה בשנת

(1) כן הראה החכם בערלינער בהמוכר אשר להח' שטיינשיידער בחלק יב בדף 39. — (2) כדברי החכם צונץ בהמוכר חלק ו בדף 117 בהערה 5. — (3) בספר הישר לר' תם סימן תרמו ובאבן העזר לראב"ן דף קמח ע"ב. — (4) ראה דברי החכם גראם במאנאצין בחלק ד' בדף 174. ושם בדף 188 בהערה 5 העיר על דברי תשובת רשב"ם בספר אור זרוע חלק א' סימן תעו בדף 138 ע"ב. ובמאנאצין חלק ה' בדף 182 הוסיף לכתוב בדבר ההוא. — (5) כן תמצא בפירושו לבהעלותך י"א, לה על פי לשון כתב היד הנכונה אשר הדפסתי. ראה שם דף 178 הערה 14. — (6) כן העתיק מבי' הח' בערלינער במאנאצין חלק ו' בדף 185. ושם המדינה לא פ"ש. — (7) ראה דבריו לבראשית מט' בלשון כ"י אשר הצנתי לפניך ולשמות ג, כב; כ, יג; ולויקרא י"א, ג. לד; יט, יט; ולדברים כב, ו בלשון כ"י כבדפוס הזה. ועוד ראה הערותי לבראשית כה, לא; כו, לו. ולדברים כ, טו ראה בספרי RSBM דף 85 הערה 3. ועוד במקומות אחרים.

רבנו תם
דה רבים
אבי אמו
עניו מאד
ידו בזאת,
סדו אשר
מין לעמוד
לרעה.
ובספרי
צמם עיניו
האדם
ימה. זאת
עוברים
חרי מות
עני האדם
דבר הזה
אשר כתב
סי' ריווא.
אאות מה
בפתרון
דבר עד
עד אשר
ות אותו
דברים
שם.
ת ושמה
לבלתי
ה בחלב
הזאת

תתקינ היה עוד במספר החיים לדברי רבנו תם אחיו בתשובתו אל ר' מנחם בן נתן¹. ולא די בזאת כי נראה בעיני כי גם בשנת תתקיה חי רשב"ם עוד בכתוב ר' אברהם אבן עזרא בפתחת אגרת השבת אשר לו „ולא תשא פני איש“ על אודותיו, וכזה לא יאמר זולתי על חכם נכבד בעודנו חי ומושל בקרב בני דורו². ואם צדקו דברי אלה, מת רבנו שמואל אחרי שנת תתקיה לבריאה שהיא שנת 1158 למספר השנים אשר נמנה היום בארצות האלה.

הפרק השני.

בספרים אשר כתב רשב"ם ואשר יצאו על שמו.

לא כל הספרים אשר נכתבו ואשר נדפסו על שם רבנו שמואל יצאו באמת מתחת יד חכמתו. ואולם הנותן לבו לדרוש ולחקור בדבר הזה יכיר כי על רבם דבריו מעידים כי הוא כתבם או יהיו דבריהם שוים לדברי הספרים אשר יעיד עליהם ורוח אחד לכלם. אבל יש ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא כתבם או חלק לבנו בהעדר כל עדות נאמנה או בהגלות מופתים מורים כי אינם מעשי ידי רשב"ם.

ועתה נלכה נא ונתור בראשונה את הספרים אשר חבר בדברי ההלכה והגדה ואחרי כן נטה לבבנו אל פירושי ספרי הקדש אשר כתב. ואלה הספרים בדברי הלכה ואגדה אשר נקראו על שם רשב"ם:

א. ספרים אשר נקראו באמת על שמו.

א) פירוש פרק עשירי למסכת פסחים, הוא פרק ערבי פסחים. והפירוש נדפס בצד פירוש רש"י. ורשב"ם לעד על היות

¹ בן הישיב להראות בימים האלה החכם ר' צדוק כהן (Kahn) מורה ורב עדת פריש במכתב העתי *Revue des études Juives* בחלק א' בדף 230. ויוסף להראות כי מדברי ר' תם האלה בספר הישר בדף ע"א בשורה הראשונה לקח הח' צונץ את דבריו בספרו צור נעשיכטע דף 70 כי חי רשב"ם עוד בשנת 1153 למנין הנוצרים. — ² בכרם חמד חלק ד בדף 160, וראה בספר דברי הימים לבני ישראל להח' פראפעססאר גרעטץ חלק ו דף 210 ודף 447.

הוא מחברו כי לדף קו ע"ב בד"ה ואע"פ שאין ראיה לדבר כתב: ורבינו שלמה זקני פירשה כן. ובמקומות רבים נטה רבנו שמואל מדרך רש"י או הוסיף באר כאשר המעיט רש"י דבריו כדרכו. ועוד זאת הוסיף רשב"ם על פירוש רש"י לכתוב את אשר הורה רש"י את תלמידיו בפיו ולא כתבו על ספר, כאשר תראה מדבריו לדף קמז ע"א בד"ה וכאן הבן שואל ובדף קז ע"ב בד"ה דאפטרתא.

ב) חלק פירוש מסכת בבא בתרא האחרון ממקום אשר חדלה יד רש"י לכתבו כמותו עד תמו והוא מדף כט ע"א והלאה⁽¹⁾. וגם על זה יעידו דברי רבנו שמואל. כי לכבא בתרא דף פה ע"ב בד"ה מוכר קלתות כתב: כך פירשה רבינו מ"כ במסכת גיטין; דף פז ע"ב: מצאתי הגהת רבינו זקני אבי אמי מ"כ; דף קג ע"ב: וסייג מצאתי לדברי מתשובת רבינו שלמה זקני מ"כ. ועוד העיד עליו רבי אברהם בר יצחק מגרבונא הנקרא הרב אב בית דין מחבר ספר האשכול, כי הביא דברי פירוש רבנו שמואל בעודנו חי בשמו בחידושי בבא בתרא אשר כתב ואשר נשאר בכתובים⁽²⁾.

ג) פירוש מסכת עבודה זרה אשר נשאר חלקים ממנו בספר תמים דעים סימן קג. קה (כדף יט ע"ב בדפוס ויניציאה). קח (דף כ ע"ב). קמו (דף כח ע"ג).

ד) חלק פירוש מסכת מכות לרש"י זקני מדף יט ע"ב והלאה כאשר עשה בעל אחות אמר ר' יהודה בן נתן וכאשר הזכרתי למעלה בדף VII. ויהי כהספח מעשה ידי ריב"ן לפירוש רש"י בספרי התלמוד אשר בודינו, כן הוצג פירוש רשב"ם להשלים פירוש רש"י אל ספרי הלכות רבנו יצחק אלפאסי הגדפסים. ראה ותמצא כי הפירוש המשלים פירוש רש"י בתלמוד שונה מאשר ישלים אותו בספרי הלכות ריא"ף ואינם מעשה ידי איש אחד. ובראש פתרון המשנה אשר

⁽¹⁾ בתלמוד דפוס פיזרו כתוב לכבא בתרא דף כט ע"א ברשי אחר דבור המתחיל אלא מעתה: כאן מת רש"י ז"ל. — כן העיד החי ראבינאוויטץ נר"ו בסוף חלק דקדוקי סופרים אשר כתב למס' ב"ב. — ⁽²⁾ ראה דברי החכם ראבינאוויטץ בהקדמת ספרו דקדוקי סופרים למס' בבא בתרא בדף 10 בהערה ותמצא כי דרך רבי אברהם אב"ד לכתוב: הרב ר' שמואל נט' רחי (נטריה רחמנא), או כתב הרב ר' שמואל שיץ (שמרהו צורו). והחכם ראבינאוויטץ הוסיף לאמר שם בדף 11 הערה * כי לדעתו באר רשב"ם את שאריות מס' בבא בתרא, אשר חדל רש"י לבארה, גם בדרך קצרה גם בדרך ארוכה; והפירוש הקצר הוא הגדפס בדפוס פיזרו מדף כט ע"א עד דף נד ע"ב, והפירוש הארוך הוא העובר בכל הדפוסים. ויתן מופתיו מדברי הספר.

תחל הקורח קרחה בתלמוד מכות דף כ ע"א לא נמצא בדברי ריב"ן וזלתי פתרון אחד, אבל בפירוש המשנה הוא בספר הרי"ף נכתב אחרי דברי פתרון אחד: „זה פירוש רבנו חננאל, ורבינו זקני פירש וגו'". ואם כן רבנו שמואל ב"ר מאיר הוא אשר כלה פירוש רש"י שם⁽¹⁾.

ה פירוש מסכת נדה אשר העיד עליו ר' יצחק מוינא בספרו אור זרוע⁽²⁾.

ו פתרוני רבנו שמואל אשר הביאו אחרים לדברי ספרי התלמוד האחרים אולי יתנו מקום לחשוב כי כתב רשב"ם פתרוני המסכתות ההן על ספר אשר היה בידי הראשונים. ואלה הספרים אשר נזכרו בענין הזה: עירובין, ביצה, חגיגה, מנחות⁽³⁾.

ז תוספות לתלמוד כתב רשב"ם בפני זקני רש"י. ואחרות כתבו תלמידיו בפניו כמו „תוספות ה"ר יוסף שפירש לפני רבנו שמואל⁽⁴⁾”.

ח תוספות להלכות הרי"ף נשאר גם בכתבי היד גם בספרים נדפסים, וחלק מהם נדפס מחדש⁽⁵⁾.

ט פסקי הלכות הנקראות פסקי רבנו שמואל⁽⁶⁾.

י תשובות אשר השיב לשואלים בדברי הלכה ופתרון התלמוד⁽⁷⁾.

(1) ידידי הח' האלבערשטאם נר"ן אשר בביעליטץ הוא אשר העירני על זאת במכתבו, ויוסף להראות כי לא כל מסכת מכות באר רשב"ם כי רק ממקום אשר חדל רש"י לבאר הוא החל. ועדותו כי גם בתוספות שאנין גם בתוספות הנדפסות בספרי התלמוד אשר בידינו בדרך כ ע"ב כדה במלקט ובריטבי"א לדרך כא הובא פתרון בשם רשב"ם, וכל הפירושים המובאים הם למסכת מכות מדרך יש ע"ב והלאה ולא לפני זה. — (2) ראה דברי הח' בערלינער במאנאצין אשר לו ח"ב בדרך ק ע"א. ועוד ראה דברי הח' צוקערמאנדל שם בדרך סו ע"א. — (3) גם על אלה העיר הח' בערלינער שם בחלק ז בדרך 186. — (4) על דבר התוספות האלה הנאמרות באחרונה ראה דברי הח' גראם במאנאצין ח"ד בדרך 187 ובדרך 206 על פי תוספות מס' ברכות להרב יהודה שיר ליאון בספר ברכה משולשת דף ב ע"ב ודרך ט ע"ב ודרך יז ע"ב ועוד. — (5) ברקדוקי סופרים לח' ראבינאוויטץ חלק ב. ראה הקדמתו למס' ביצה דף 13. ועוד ראה לוח הספרים העבריים כתבי היד בספרי המלכות אשר בעיר בערלין אשר כתב הח' שטיינשניידער בלשון אשכנז בדרך 3 וספר הח' קאהן על ר' מרדכי בן הלל בדרך יז, והנהגות מיימוניות לסדר התפלה בסוף ספר אהבה לרמב"ם. — (6) ראה לוח הנאונים והרבנים להח' המנות ר' שמואל דוד לוצאטו באיצר טוב להחכם בערלינער משנת 1879 בדרך 46 ודברי הח' בערלינער במאנאצין חלק ז בדרך 186 אשר העיר על פסק דין בענין אבלות המובא באור זרוע חלק שני סימן נא בדרך 22 בשם רבינו שמואל בן ה"ר מאיר זצ"ל. — (7) ראה דברי רשד"ל שם. ותשובות

יא) מאמר קצר בחשבון העבור כתב רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בדף XI.

יב) פירוש מסכת אבות כתב רשב"ם, אבל נאבד מאתנו ולא נשאר ממנו בלתי המובא בשמו בספרי מבארים אחרים¹. והם עדים על היות ספר פירוש אבות לרשב"ם נמצא בימיהם. ומקצה הפתרונים אשר הובאו שם על שם רשב"ם הם באמת בדרך החכם הזה אשר ידענוה מדברי פירושו והם טובים ונכוחים ככל פתרוניו². ואל תשת לבך אל דברי האומרים לאמר הלא בדברים אשר הביאו על שם רשב"ם נאמר דבר על שם הודו הר"י בן הרא"ש³. והלא רבי יהודה בן רבנו אשר מחבר ההלכות נולד יתר ממאה שנה אחרי מות רשב"ם ולא היה קרובו, ואם כן לשוא חשבו כי הפירוש הוא מעשה ידי רשב"ם היה. ואולם כבר קדמם חכם גדול⁴ להראות בדרך קצרה דעתו כי הר"י בן הרא"ש הנוכח פה איננו החכם הידוע לכל בשם זה כי אם ר' יצחק בן ר' אשר הלוי הנקרא גם כן בראשי אותיותיו בשם ריב"א. ומדוע לא יהיה זה ממשפחת רשב"ם? — לכן אל תמאן לחשוב כי מתחת ידי רשב"ם יצא ספר פירוש אבות הנאבד מאתנו אשר לקחו מבארים אחרונים את הפתרונים המובאים על שם רשב"ם מתוכו. אבל לא תאכה ולא תשמע אל דברי החושבים כי נשאר לנו ספר פירוש אבות לרשב"ם בכ"י מחזור ויטרי, אף כי

נדפסות נמצאו בספר ראב"ן מדף קמג ע"ב עד דף קמו ע"ג בחתימת יד רשב"ם, ובפרסם דפוס קושטאניא דף ד ע"ב בצד הראשון, ובספר מרדכי לכתובות פרק ח סימן ש בדף קח ע"ב בדפוס ריווא, ובהגהות מיימוניות להלכות אישות פרק ג.
1) שמונת תמצא בספר צור נעשיכטע להח' צונץ בדף 124 ובדף 125. —
2) כבר העירו אחרים על פתרון משנת שמעון בן שטח הוי מרבה לחקור את העדים וגו' (אבות א, ט) ומשנת הלל הוי מתלמידיו של אהרן וגו' (שם א, יב) אשר הביא ר' שמואל די אוזידא בספרו מדרש שמואל בדף כד ובדף כו ע"ב. ואני מוסיף פתרון אבות ג, וז אשר העתיק החכם ההוא בדף צו ע"ב לאמר: ורשב"ם כתב ומידך נתנו לך כמו נתנו, והוא בדברי רשב"ם לבראשית לד, טז; — ופתרון אבות ד, וז המובא במדרש שמואל דף קנו ע"ב: ורשב"ם זל כתב קורת רוח כמו נתקרה דעתו וכלפי שהחרון אף נקרא חימה לשון חמימות כמו וחמתו בערה בו נקרא הרצון קורת רוח שמקרת ומתישבת דעתו עליו מרוב הנאה; ועוד שם לאבות ה, ה: ורשב"ם כתב כי הגם הוה היה שאף על פי שארץ ישראל חמה ביותר לא הסריהו ולא התליעו. — ומה יקרו דברי הפשט האלה בהשוותך אותם אל פירוש רבי אפרים המובא שם. — ³ שנים הם המביאים המאמר ההוא בשם רשב"ם ועדותם נאמנה: ר' שמואל די אוזידא במדרש שמואל בדף רכ ע"ב ור' ליווא בן בצלאל בספרו דרך חיים אשר הוא פירוש פרקי אבות דף צט ע"ב בדפוס קראקא. — ⁴ צונץ בספרו צור נעשיכטע בדף 31 בהערה b.

דברי
רא"ף
וקני
כלה
ספרו
ספרי
תרוני
פרים
חרות
רבנו
ד גס
תרון
זאת
מקום
ספוח
לדף
מדף
לו
גם
ספוח
בדף
לשת
לחח'
פרים
הח'
הלל
ראה
חכם
186
בדף
בות

אמת נכון הדבר כי יש פתרונים אשר הובאו בשם רשב"ם ואשר נמצאו גם בפירוש ההוא¹). כי רבו הפתרונים השונים מהשונים בשניהם²), וכל מבין יכיר וידע כי כל אשר הביא ר' שמואל אוזירא בספרו מדרש שמואל על שם רשב"ם הם הם הדברים ככתבם וכלשונם כאשר מצאם בספר פירוש אבות אשר העתיק ממנו ולא שנה הוא בהם דבר. ואם כן לא פירוש מחזור ויטרי היה לנגד עיניו כי אם פירוש אחר הנאבד מאתנו הידוע והנאמן בימיו על שם רשב"ם. ואף גם זאת ראיתי כי יש אשר מחבר פירוש מחזור ויטרי יריב עם הפתרון הנכתב על שם רשב"ם³). ואם כן, איך יהיה הפירוש ההוא מעשה

(1) הפתרונים אשר הובאו על שם רשב"ם בספר מדרש שמואל בדפוס ויניציא לשנת ה'שמה דף יש ע"א ובדף צו ע"ב ובדף קב ע"א ובדף קו ע"ב ובדף קנו ע"ב ובדף רלה ע"א והפתרון אשר הביא ר' יצחק עראמה בספרו עקדת יצחק בתחלת פרק ג נמצאו כמעט במלות שוות בפירוש מסכת אבות אשר בכ"י מחזור ויטרי. — ועל טוב יזכר שם החכם היקר ר' רפאל קירכהיים נר"ו אשר נדבה רוחו אותו לשלוח אלי את העתקת פירוש אבות ממחזור ויטרי אשר העתיק בידו מב"י כרמולי, להיות לי למוכרת טובו וחסרו כל הימים. וכל פירוש הפרק הראשון אשר החל להוציא לאור הח' לוצאטו ז"ל בכרם חמד חלק ד מדף 201 והלאה ואשר השלים להפיצו ברכים בכוכבי יצחק ממחברת 28 עד מחברת 30 נמצא בכ"י אשר לי. — (2) החלק הראשון בדברים אשר הובאו במדרש שמואל בדף קכד ע"א על שם רשב"ם שוה לדברי פירוש מחזור ויטרי, אבל החלק השני בא שם בלשון אחרת. ואשר הובא במדרש שמואל בדף קנו ע"ב בא במחזור ויטרי בלשון יש לפרש אחרי פתרון אחר. ובעקדת יצחק בפרק עשרים הובא לשון פתרון בשם רבנו שמואל ז"ל הנמצאה באמת גם במחזור ויטרי, אבל כל הנכתב במחזור ויטרי אחרי כן לבאר הלשון ההוא לא ראהו ר' יצחק עראמה בפירוש רשב"ם הנאמן אשר לפניו כי הוא נתן לב לבאר את הלשון בדרך זרה מאד לרוח רשב"ם. ולא ארכה דברי על הענין הזה. — ועוד מצאתי לשון אחרת בפירוש מחזור ויטרי נבדלת מאשר הובא בשם רשב"ם במדרש שמואל בדף ה ע"א, בו ע"ב, לג ע"א. ובעצם הדברים מצאתי רק חלק בכ"י מחזור ויטרי מכל אשר הובא במדרש שמואל דף קד ע"ב, קח ע"ב, קיח ע"א. ומאומה לא מצאתי מאשר הביא בעל מדרש שמואל בדף כד ובדף קכב ע"א, קפה ע"ב, רכ ע"ב. — (3) לאבות פרק א משנה יח כתוב במדרש שמואל בדף לו ע"ב: ורשב"ם ז"ל כתב שפטו בשעריכם. וכתוב בתריה אולי יחנן י"י צבאות [וכרון רבנו החליף דברי עמוס ה, טו בדברי זכריה ח, טו כאשר קרה לו ולגדולי החכמים כמיהו לא אחת ולא שתיים. ראה ספרי על רשב"ם בדף 59 הערה 1]. ואולם בכ"י מחזור ויטרי נמצא: ר' שמעון בן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום. וסליק פרקא. ר"ש והוא אביו של רבינו הקדוש בנו של ר' גמליאל בן מחלקתו של ר' יהושע. ואין כתוב יותר במשנה מדוייקת. ונראין הדברים, לפי שהמקרא [רצוני לומר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם בזכריה ח, טו] אין כתוב בויוו ושלום אלא משפט שלום בלא ויוו. סליק פרקא. עד הנה דברי פירוש מחזור ויטרי. ואם כן הפסוק ההוא אשר יבאר רשב"ם אותו איננו על פי פירוש מחזור ויטרי במשנה הזאת על מכונו. — ועוד זאת שנית מצאתי למלות כי נטל עליו בפרק ג בסוף משנה ב אשר הביא בעל מדרש שמואל פתרון רשב"ם בלשון הזה: ורשב"ם פירש שהושלך עליו שכר משלם או הרי הוא כנטל

די רשב"ם? — ועתה אם אחרי הדברים והאמת האלה תשית לבך לדעת, יקל להבין איך נמצאו בפירוש מחזור ויטרי דברים אשר לא יתכנו בפי רשב"ם⁽¹⁾ ומדוע רחוקה דרך המחבר ההוא מדרך רשב"ם הטובה והישרה כרחוק מזרח ממערב. כי הרחיב לדבר בענינים ברורים וירב מאמריו על אשר הקרה דבר המשנה לפניו⁽²⁾ ולא. כאחד החכמים הגדולים כלא שפתיו מלדבר תועה בענינים אשר לא היטיב לדעת אותם⁽³⁾:

ב. ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא חברים.

עוד יש פירושים אשר יצאו על שם רשב"ם ואין מעיד עדות נאמנה על היותם פרי מחשבת חכמתו. ועקב היתה רוח אחרת עמם, אל תבא נפש החכם היקר בסודם ושמו לא יקרא עליהם בין מכירי דרכו. וכאלה דברי נמטריא אשר הוכאו על שמו⁽⁴⁾, ופירוש הגדה של פסח הגדפם עם פירושים אחרים⁽⁵⁾. ולשון הפירוש ההוא

שכרו כבר שמוזמן הוא וכתב דאית גרמאית דלא גרסי לה רק מסיים בולחושבי שמו. ועתה שמע דברי מחזור ויטרי למשנה הזאת: ויושבין לאו דוקא. [ומה] שמצינו במשניות ומניין לאחד שיושב ועוסק בתורה שהקביה מעלה עליו כאילו קיים כל התורה כולה [וגו'] אין אנו גורסין דבר זה במשנת ר' אפרים ובשאר משניות מדויקות אלא מסיים הבבא בליראי השם ולחושבי שמו. — ומי לא יראה כי הדברים האלה לא כתבם רשב"ם. כי הלא הוא אשר נסה על פי עדות בעל מדרש שמואל לבאר את הלשון אשר הסיר ר' אפרים.

⁽¹⁾ מי פתי יסור הנה לחשוב כי כתב רשב"ם דברים כאלה: ועמד עני ירקב שמו אחד מתלמידיו [ר"ל של אגטינוס איש סוכן] וכתב להם ספר נזירות חקקי און וכתבי עמל חוקים לא טובים ומשפטים כל יחיו בהם וגו'. — החליף המחבר הצדוקים והבייתוסים עם הקראים ולא ידע כי זה חפצם, ויקלל את עני ראש הקראים בדבר אחד היהודים מילדי ספרד כימים ההם. והדברים נמצאו גם בשני כי ליצאטו זיל כאשר תראה בכוכבי יצחק במחברת כה בדף 18. והן אמת נכון הדבר כי מחבר פירוש מחזור ויטרי היה צרפתי כאשר יורו הלעזים אשר הביא, אבל שני חייו היו אחרי עת חיי רשב"ם בהיות הקראים נודעים ושנואים גם לבני צרפת הצפונית עד כי יקללו חכמיהם את שם האנשים ההולכים בראשם קללה נמרצת כאשר בפירוש ההוא. — ⁽²⁾ ראה נא פתרון דברי המשנה משה קבל תורה מסיני בכרם חמד חלק ד' דף 202 ובכוכבי יצחק חלק כה דף 15 ודף 16 איך ירחיב לבאר מלת תורה, וסופר ומינה השופטים והנביאים הכל בשמותם, ומביא דברי הבריייתא אשר לרבי נתן, ומרבה לדבר על הכנסת הגדולה. וכאלה רבות. — ⁽³⁾ נכון הוא בפתרון מלת פרס למשנה ג בפרק א בכוכבי יצחק חלק כה דף 18, והקורא לא ידע במה יבחר, כי כל שלשה הפתרונים הבל, גם אמר כי שלשה מיני ניקוד הם, ניקוד טבראני וניקוד שלנו וניקוד ארץ ישראל. והוא שמע קול דברים ולא הבין, כי כלם מין אחד הם והמין האחר הוא ניקוד האשורי או הבבלי. — ⁽⁴⁾ בספר המנהיג לר' אברהם בר נתן הירחי בדף ז ע"א בדפים בערלין. — ⁽⁵⁾ בספר פה ישרים כולל הגדה של פסח עם פירושים הנקראים על שם רש"י ורשב"ם וריטב"א ואחרים בליורנו תקצח ובירושלים תרכנ ובוילנא תרלה.

מ ואשר
בשניהם⁽²⁾,
דו מדרש
מ כאשר
ווא כהם
מ פירוש
גם זאת
הפתרון
א מעשה

פוס ויניציא
קנו ע"ב
ק בתחלת
ויטרי.
רוחו איתו
כידו מבי
ק הראשון
20 והלאה
30 נמצא
ואל בדף
לק השני
חזור ויטרי
ובא לשון
ל הנכתב
ה בפירוש
זרה מאד
שון אחרת
ה ע"א,
וכל אשר
שר הביא
(לאבות
ל כתב
דברי
לא אחת
נמצא:
ל האמת
נמליאל
רם, לפי
טו] אין
נה דברי
ו על פי
למלות
ל פתרון
וא כנטל

ודרכו אינם לשון רשכ"ם ודרכו⁽¹⁾ ויש בו דברים אשר כל קוראם יתמה ויאמר איה גבורות רבנו שמואל ועצם רוחו?⁽²⁾ — ובלעדי זאת יבאו בו דברים אשר לא נמצא מקורם בימי רשכ"ם בארץ מושבו⁽³⁾:

ואלה פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשכ"ם:

א) חמשת ספרי תורת משה באר בזקנתו אחרי מות אבי אמו רש"י ואביו רבי מאיר בן שמואל. וידו כתבה את דברי פירושו על ספר:

ב) פירוש שופטים ומלכים לרשכ"ם היו ביד ר' אברהם בן עזריאל מחבר ספר ערוגת הבשם אשר הוא ספר מאסף פתרוני פיוטים וסליחות, והוא בכתובים ולא נדפס עד הנה⁽⁴⁾. ועוד העיד על פירוש ספרי שמואל לרשכ"ם ר' יוסף קרא רעהו בהביאו פתרונים אשר לקח מתוכו⁽⁵⁾. על בן קרוב הדבר לחשוב כי באר רשכ"ם כל ספרי הנביאים הראשונים:

ג) פירוש ישעיה וירמיה ויחזקאל ופירוש הושע ויואל ועמוס ומיכה וזכריה נודעו ונכרו גם הם בדברי ר' אברהם בן עזריאל ובדברי ר' יוסף קרא⁽⁶⁾. ואם כן, יש לחשוב כי גם יתר ספרי נביאים אחרונים באר רשכ"ם:

⁽¹⁾ קצתו תראה בדבריו בדף ט אשר לדפוס ווילנא: שאלה זו ניכרת שהיא מחכם ישראל, ובדף י בדיה רשע מה הוא אומר: עתה יש לתמוה על זה. — ⁽²⁾ ראה איך יבאר למה לקח בעל ההגדה התשובה על שאלת הרשע ממקום אחר במקרא (משמות יג, ח) בדף כ. — ⁽³⁾ כמו דבריו על היסודות הארבעה בדף כא, ועל החמש היודיין בסוף מלות המנביהי המשפילי להושיבי מקימי מושיבי לדבריו רבי עקיבא במנין המכות. — ⁽⁴⁾ הח' פערלעס נרץ רב עדת מינכען קבץ פתרוני רשכ"ם המפוזרים בכ"י ההוא במאנאטסשריפט אשר להח' גרעטיץ משנת 1877 בדף 363 ודף 367 והבאים. ועוד ראה דברי הח' בערלינער במאנאצין אשר לו בחלק א' מדף 2 והלאה ופירוש רשכ"ם בספר הזה בדף 232 הערה 1. — ⁽⁵⁾ שני פתרונים מצאתי בכ"י ואדפיסם בספרי RSBM בדף 13 בהערה 4. — ⁽⁶⁾ גם אלה במקומות אשר הזכרתי בהערות הקודמות. ור' שלמה אחי רבנו תם אשר הביאו שם ר' אברהם בן עזריאל מי דענו? וראיתי אני כי שגגה היא בהבנת ראשי התבות ר"ש ונכתב ר' שלמה במקום ר' שמואל. ואף כי אתן תודה ברבים לאמר כי שנית בכתבי בספרי על רשכ"ם בלשון אשכנז כי לא נקרא שם הבן הנולד בשם זקנו בעודנו חי ואשה משפט אנשי דורנו למשפט עתים רחוקים, כאשר החכים להראות את שגגתי יודי הח' קויפמאן במכתב העתי נעטטינישע געלעהרטע אנצייגען משנת 1880 בדף 404, בכל זאת רבנו שמואל ולא אחר הוא הנאמר במקום ההוא כי פירוש את מוצאיו ואת מובאיו ביהוקאל מנ, יא המובא שם על שם ר' שלמה הוא הפתרון אשר תמצאהו בדברי רשכ"ם לשמות טו, ה.

ד) על פירוש תהלים לרשב"ם העידו ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנזכר ורבונו יהודה שיר ליאון בתוספותיו למסכת ברכות⁽¹⁾. ופירוש תהלים הנדפס בבערלין בשנת תקנ"ד על שם רשב"ם מעשה ידי המוציא לאור ר' יצחק הלוי הנקרא יצחק סאטאנאו הוא. הכי קרא שמו יצחק ויהי כצחוק בעיניו להתחפש במעטה רבנו שמואל ולעשות מעשהו ולעבוד עבודתו. ור מעשהו ונכריה עבודתו, כל השומע יצחק לו:

ה) מפירוש ספר איוב אשר לרשב"ם הובאו פתרונים לששה פסוקים בספר ר' אברהם בן עזריאל הנזכר, לפסוק אחד בפירוש ר' יוסף קרא למלת תעופה (יא, יז), לפסוק אחד בנצחון לר' ליפמאן מילהויזען סימן ש"ב, וכן לשלשה פסוקים בכ"י סימן 37 (ולפנים סימן 32) אשר בספרי עיר האמבורג והם לדברי הכתוב יגיד עליו רעו (לו, לג), למלת בהמות (מ, טו) ולדברי הכתוב התמלא בשכות עורו וגוי (מ, לא)⁽²⁾, ועוד לפסוק אחד בדברי מעתיק פירוש רש"י הנמצאים בכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען לאיוב יט, ב. ג. כלם יעידון כי היה פירוש איוב לרשב"ם בידיהם, ועל פי כל העדים האלה יקום הדבר:

ורבים אומרים כי השלים רשב"ם פירוש איוב אשר כתב רש"י עד מ, כה ולא כלהו טרם מותו. ולא כן הדבר. כי המדמה הפירוש הנוסף ממקום ההוא והלאה עד סופו אל פירוש ר' יוסף קרא ראה יראה כי כמעט במלות שוות באו בו יתר מעשרים וחמשה פתרוני החכם ההוא. ולפסוק אחד נמש המחבר את פתרון רשב"ם הנודע לנו במקרה ויבחר בדברי ר' יוסף קרא ההולך בדרך רשב"ם שם ומוציאהו למרחב. אבל חלק הפתרונים אשר לא לקחו מפירוש ר' יוסף קרא קרובים בענינם ולשונם לפתרוני רשב"ם הידועים לנו ובאחד מהם יעידו דבריו על היותו מעשהו⁽³⁾. ולא כל אשר איננו לר' יוסף קרא ימנה בעבור זה במספר פתרוני

(1) ראה דברי הח' נראם במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק ד דף 199 בהערה 117 ובדף 208. — (2) שני הפתרונים האחרונים הודיעני הח' דר' וולצבאך אשר בעיר פראנקפורט באגרתו אלי. — (3) למלת יתחטאן באיוב מא, יז נכתבו הדברים האלה לפתרון: לשון חסרון כמו [מלכים א' א, כא] והייתי אני ושלמה בני חטאים. ובכ"י 5 אשר במינכען נוסף: פתרונו חסירין. כך פירש וקיני רבינו שלמה בר' יצחק במלכים.

אשר כל
ר' חזון? —
ימי רשב"ם

י מות אבי
ברי פירוש

ר' אברהם
ספ פתרוני
ועוד העיד
הוא בהביאו
ב כי באר

שע ויואל
אברהם בן
יתר ספרי

ניכרת שהיא
על זה. —
דשע ממקום
ות הארבעה
ושיבי מקימי
ר' רב עדת
להח' גרעטק
ח' בערלינער
ה בדף 232
בהערה 4. —
בנו חם אשר
בהבנת ראשי
בים לאמר כי
הנולד בשם
אשר החכים
נעלטהרמע
הוא הנאמר
שם על שם

רשב"ם¹) וגם לא השיב כותב הבא אחריהם את ידו מלשנות דברים
 בפתרונים הנמצאים שם. על כן אמרתי, לא רבנו שמואל ולא
 ר' יוסף קרא כתב כל הפתרונים אשר נספחו על פירוש איוב אשר
 לרש"י למען השלימו, כי אם מאסף פתרוני אחרים חברים יחד
 וישאב גם מי באר מספרי פירוש איוב לרשב"ם ולרב יוסף קרא,
 ואולי הוסיף מאשר לו על אשר לקח מספרי אחרים. וגם זאת יוכל
 להיות כי לקח הסופר, אשר העתיק פירוש רש"י, את סוף הפירוש
 אשר הוסיף מפירוש מאסף כזה אשר חבר פתרונים יחדיו לכל
 ספר איוב, כאשר שמענו וכן ראינו פירושים כאלה מעשי ידי
 מאספים אחרונים לרוב ספרי הקדש:

והנה דברי סופר אחד אשר העתיק פירוש איוב לרש"י הם
 הסבו את כל המשגה הזו לחשוב כי רשב"ם השלימו. והדברים
 ההם נשארו בכ"י פירוש רש"י בספרי המלכות אשר בעיר
 מינכטן בסימן 5 ובספרים אשר השאיר אחריו החכם דע ראססי
 סימן 2181²). בהם ידענו איה מקום הפירוש אשר חדלה בו יד רבנו
 הגדול רש"י לכתוב ותחל יד הבא אחריו להשלים מלאכת הקדש.
 ואשר הוליד שגגת הסופר לחשוב כי רבנו שמואל הוא אשר כלה
 לבאר ספר איוב עד תמו בהשלימו פירוש רש"י, הוא הדבר אשר
 הבאתי למעלה³) בפתרון פסוק אחד הלוקח באמת מפירוש איוב
 לרשב"ם ואשר דבריו יעידון כי הוא המדבר. והסופר הנמחר חשב
 כי כל הפתרונים אשר מצא בחלק ההוא בכ"י אשר לפניו יצאו גם
 הם מתחת יד רשב"ם. והאמת הוא אשר כתבתי. ודע כי יש ספרי
 פירוש איוב לרש"י כתבי יד אשר סופם איננו כפירוש הגדפס כי אם

¹ כי הפתרון הגדפס בהנוספות לפירוש רש"י לפסוק התמלא בשכות עורו
 באיוב מ, לא איננו לא לר' יוסף קרא ולא לרשב"ם, ועדים פירוש ר' יוסף קרא
 הגדפס וכ"י 37 אשר בהאמבורג. ראה דברי למעלה בדף XIX. — ² בהעזקת
 פירוש רש"י לאיוב מ, כה נמצאו בכ"י 5 אשר במינכטן הדברים האלה: „תמשוך
 לויתן בחכה וגו', כאשר תמשכנו [בחכה] ותשים אנמון באפו הידבר אליך
 [וגו'] כלי לא תוכל להקריב אליו בכלי מצודה: ע"כ יסוד רבינו שלמה וצ"ל.
 מכאן ואילך יסוד בן בתו רבינו שמואל אחיו של רבינו יעקב מרמרו בן הרב
 ר' מאיר וצ"ל. תמשוך לויתן בחכה, אם תמשכהו ממקומו בחכה באותו ענין
 שצידו הניס צודין את הדגים ושולין אותן בחכה מן המים: ובחבל תשקיע
 לשונו, להוציאו ממקומו: — וכבר קדמו הח' גייגער בכרם חמד חלק שמיני
 בדף 46 והח' שטיינשניידער בהמוכר חלק יד דף 129 להוציא לאור דברי הסופר
 הזה ויאמינו בדבריו. — ³ בדף XIX בהערה 3.

לקח מפירושי מפרשים אחרים כר' יוסף קרא ור' יעקב נור
ואחרים:

(1) פירוש שיר השירים אשר הוציא הח' יעללינעק לאור על
שם רשב"ם⁽¹⁾ איננו בתמונתו ההיא מעשה ידי רבנו שמואל ורוחו.
הן אמת כי באו בו פתרונים אשר יעידו עליהם חברים בפירושי
רשב"ם הנאמנים וכי נכיר לשון רבנו כאחד הפתרונים וכי יש
פתרונים על פי חקי לשון עברי בתוכו אשר אין להשיב על צאתם
מידי רשב"ם אף כי גם אין להעיד עליהם. ואולי כתב רבנו שמואל
פירוש שיר השירים הנאבד מאתנו ולא נמצא עד היום וממנו לקח
מחבר הפירוש הנדפס את הדברים ההם אשר הזכרתי. אבל נכון
הדבר כי הפירוש הנדפס איננו מעשה רשב"ם. כי מבלעדי אשר
אין דרך רבנו שמואל לבאר כמהו כל הספר חלק חלק לבדו
ראשונה יחדיו ואחרי כן כל פסוק אשר בחלק ההוא לבדו. באו בו
לשונות ודעות זרות ורחוקות מדרך רשב"ם. ומה אוסיף עוד לדבר
להשיב על מחשבת המוציא לאור החכם היקר יעללינעק נר"ו אשר
אין לה משען ומשענה בעדות אחד הראשונים, כי לא בכ"י 37 אשר
בהאמבורג אשר מתוכו לקח את העתקת דפוסו ולא בכ"י הפירוש
ההוא הנמצא ביד החכם מ' סאָאווע⁽²⁾ נקרא הפירוש ההוא על שם
רשב"ם. ומתוך דברי הפירוש אין להוסיף זולתי אשר מבאר צרפתי
חברו⁽³⁾ ההולך בדרך רש"י ור' יוסף קרא ורשב"ם. ואולי לקח
פתרונים מתי מספר מתוך דברי רשב"ם. ורבים מהמה פתרוני
רש"י אשר באו בתוך דבריו, כאשר יראה כל מדמה דברי
הפירוש ההוא עם פירוש רש"י:

(1) ושם הספר: פירוש על קהלת ושיר השירים לרבינו שמואל בן מאיר ז"ל,
ונדפס בלפסיא (Leipzig) בשנת ה' תרט"ו. — והנהו תיקונים הוסיף לתת הח'
דר' זאלפעלד מכ"י אשר להח' Soave, במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק
הששי מדף 196 והלאה. וגם אני הכותב תקנתי מדעתי בלי עור כי בספרי על
רשב"ם בדף 23 בהערה 3 את אשר הקרה י"י לפני. — (2) הוא כתב היד אשר
היה ביד הח' זאלפעלד בעת כתבו את מאמרו היקר על פירושי שיר השירים
במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק ה בדף 110 והבאים ובחלק ו מדף 20
והלאה. ומתוכו הוציא התקונים אשר הזכרתי לשניאות כ"י האמבורג אשר נעתקו
אל דפוס הח' יעללינעק. — (3) כ"י הלעזים כלם מלשון צרפת הישנה לקוחים
הם. והלעז אשפאוטבלא בדף 55 למלת איומה כנדגלות בשיר השירים וי
היטיב הח' זאלפעלד לבארו *espoentable* בפתרון נוראה, והיום יאמרו
épouvantable, ושאר הלעזים יבארו כאשר בארתי בספרי על רשב"ם
בדף 97.

ו על פירוש קהלת לרשב"ם העיד ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנזכר בהביאו פתרון מלה אחת על שמו. אבל הפירוש הנדפס על ידי הח' יעללינעק והנקרא כבר בכ"י 37 אשר בהאמבורג על שם רשב"ם או חלו בו ידים או מעשה ידי מבאר הולך בדרכיו הוא. כי אמת הדבר, באו בו פתרונים שוים לפתרוני רשב"ם הנאמנים, ואולם בצדס נמצאו גם זרים ורחוקים מפתרוניו ולשון אחרת:

ח פירוש רות ופירוש איכה ופירוש אסתר לרשב"ם היו לעיני מחברי פירושים על אסתר רות ואיכה כאלה אשר יצאו לאור בימינו¹. כי בהם נאספו פתרוני מבארים שונים, וכיניהם גם הופיע אור פתרוני רשב"ם ור' יוסף קרא. וגם אלה גם הפתרונים הלקוחים מפירוש רש"י והלעזים הנמצאים בתוכם יעידו כי היו מחבריהם חברי מבארי צרפת. ופתרוני רשב"ם ימעטו בפירוש איכה ורבו בפירוש אסתר. והנה בזה נפתח עוד מקור אחר לשאוב ממנו פתרוני אסתר לרשב"ם. כי פתרוני אסתר אשר יצאו לאור בספר נטעי נעמנים כשגנה על שם ר' יוסף קרא לא כתבם המבאר הזה כי אם רשב"ם חברו בהמצאם גם בפירוש אסתר ההוא על שם רשב"ם ולא על שם ר' יוסף קרא²:

ט פירוש עזרא ונחמיה לרשב"ם יציץ מבין פתרוני פירוש עזרא ונחמיה הנדפס על שם רש"י. כי באו שם דברים קרובים לדברי רשב"ם בפירושו. ומוזה נשפוט כי היה לנגד עיני המחבר פירוש ספרי הקדש האלה לרשב"ם והוא נאבד מאתנו. ואל תחשוב כי רשב"ם הוא המחבר. כי יש מקומות אשר רוחו ולשונו זרות לרשב"ם. וגם יש אשר יהיה בלתי נודע הכדרך רשב"ם הוא הולך ואם כדרך ר' יוסף קרא. ולכן יוכל לחיות כי היה בידו גם פירוש ר' יוסף קרא וכי לקח מתוכו מקצה פתרוניו. אבל גם זה לא יתכן לחשוב כי ר' יוסף קרא הוא המחבר בעבור פתרוני רשב"ם אשר באו גם הם בתוכו:

1 גם אלה יצאו לאור ראשונה על ידי הח' יעללינעק כלפס"א בשנת ה' תרט"ו מכ"י 37 אשר בספרי עיר האמבורג. — ומפירושי חמש מגלות אשר הדפס הח' היבש בעיר פראג בשנת תרכ"ו תראה כי הפתרונים אשר נקראו בכ"י האמבורג על שם ר' יוסף קרא מעשה ידיו המה באמת. ומוזה נשפוט כי גם שם רשב"ם נקרא על פירושים אחרים בצדק. — ² החכם בערלינער הוא אשר ראה ואשר הראה כי בן הדבר.

הפרק השלישי

במעניי המדע אשר לרשב"ם ובחבריו בפתרון
ספרי הקדש.

המעשה אשר עשה רשב"ם בפתרו את ספרי הקדש בדרך
אשר בחר בו לא יכירו ולא יעריך אותו בצדק ובמשפט וולתי
היודע את המעניי אשר מצא בימי בחרותו לשאוב מהם מימי
מדעו ואת החכמים אשר כתבו פירושים לספרי הקדש טרם הולדו
וטרם התחזקו לאיש או אשר כתבו בימיו. ודבריו הם יורו לנו מי
המה ומה המה לו:

(א) הטור הראשון ספרי הקדש. אותם אציגה בראש הפקודים
יען היותם באר מים חיים אשר ממנו ישאבו ואילו ישובו כל מבקשי
אמת ודורשי בינה בפתרון דבריהם. ורכנו שמואל כאחד הגדולים
אשר מעולם לא שת לבו אל חכמת התלמוד והמדרשים לבדה, כי
במעמקי המעין הראשון אשר הם ספרי הקדש ירד בכל מאמצי
כחו הגדול, ומתחתיתו שאב מים קרים נוזלים להרוות נפש שוקקה
וללמד דעת את העם שומעי דבריו וקוראי ספריו. ויהי דבר יי
בפיו נכון בכל עת ומוכן לכל צורך אם לבאר פתרון המלות ואם
להורות חקי לשון עבר, תמיד מצא רכנו שמואל מלה או מחברת
מלים כחפץ לבו בספרי הקדש. ומספר המלים אשר לקח מספרים
אחרונים או אשר בדא מלכו להראות משפט הלשון קטן מאד
בפירושו. ובהביאו דברי הכתוב יאמר פרשה או על כל ענין נבדל,
או להורות על הסדר אשר נקרא ברבים בבית הכנסת מדי שבת
בשבתו. והשמות אשר קרא לכל אחת ואחת נבדלו או ארכו מאשר
אנחנו קוראים אותם היום. ושמות חמשי התורה קרא בשמות חומש
הפקודים ומשנה תורה אשר ידענום מדברי התלמוד:

רוב השגיאות אשר נפלו בדברי הכתובים המובאים בפירושו
גם בכתב הוד אשר לפני, מעשה ידי הסופר הכותב המה
ועל כלן דברתי במקומיהן בהערותי לדברי רשב"ם. ויש שגיאות
אשר נולדו בתעות זכרון רכנו שמואל מכתוב אל כתוב בספרי
הקדש בהביאו מקרא לעדות על דבריו ולא פתח הספר לראות
בעיניו הדברים ככתבם. וגם אלה הזכרתי בהערותי ללשונותן

בן עזריאל
בל הפירוש
בהאמכורג
לך בדרכיו
"ם הנאמנים,
חרת:

רשב"ם היו
יצאו לאור
גם הופיע
ם הלקוחים
ו מחבריהם
איכה ורכו
ממנו פתרוני
נשעי נעמנים
אם רשב"ם
רשב"ם ולא

תרוני פירוש
זוכים לדברי
פירוש ספרי
כי רשב"ם
רשב"ם. וגם
ואם בדרך
יוסף קרא
כי ר' יוסף
הם בתוכו:

בשנת ה' תרטו
שר הדפוס הח'
כ"י האמכורג
גם שם רשב"ם
שם ראה ואשר

במקומות. ואולם לא דבר רק היה לשון הכתוב בעיני רשבי"ם. כי עיניו על דבר קמץ וגדול בכל דבר המקרא וישם ספרי ארץ מולדתו צרפת נכח ספרי אשכנז וספרד וירא ויכר כל אשר נכדלו בו. ומקצה הכתובים היו בספריו שונים מאשר הם אתנו היום. ויש אשר לא ידענו הבאו משנגת יד הכותבת ואם לא. ואולי קבץ רשבי"ם את אשר מצא נוגע אל מסורת המקרא בספר אשר נאכד מאתנו כאשר כתבתי בהערותי לפירושו⁽¹⁾:

(ב) המזר השני העתקות ספרי הקדש אל שפת קוראיהם היהודים והנכרים בארצותם לגוייהם. ואלה מחלקותם:

1. תרגומים לצורך היהודים. ראשון לכלם תרגום אנקלוס ההולך ברוב המקומות בדרך הפשט, על כן כל רודפי הפשט ישחרוהו והוא תמיד על לשונם. ורבו שמואל או יביאהו עד לפירושו או ילך בדרכו וגם יבארוהו או יתיצב לקראתו להסיר דעתו. — והשני הוא תרגום נביאים הנקרא על שם יונתן בן עוזיאל. אין מקומו נכון בפירוש התורה ועל כן לא הובא בלתי פעמים בענין אחד. — והשלישי תרגום התורה אשר קראוהו הראשונים בשם תרגום ירושלמי או תרגום ארץ ישראל ואשר נדפס על שם יונתן בן עוזיאל. אותותיו ראינו בדברי רשבי"ם גם בנשותו מדרכו גם בלכתו אחריו⁽²⁾. ובספרי התרגום הוא אשר לרשבי"ם נמצא לשון אחרת ולא הלשון הנדפס בספרינו. — והרביעי תרגום כתובים אשר קרא הוא על שם ר' יוסף ויביאהו פעמים בלשון אחרת מאשר אתנו בדפוס: 2. העתקת ספרי הקדש בלשון רומית אשר היתה ביד הנוצרים הביאה רשבי"ם לבראשית מט, י ולשמות כ, יג למען התקומם על פתרוניה וישם עיניו עליה מעת התוכחו עם חכמי הנוצרים בעיני האמונה:

(ג) והמזר השלישי ספרי ההלכה והאגדה אשר נשאר מימי התלמוד. ונדברה בתחלה על ספרי ההלכה ואחרי כן על ספרי האגדה.

1. ראשונה בספרי ההלכה היא המשנה אשר יסדה ר' יהודה הנשיא ערוכה בכל דבר הלכה ויבאו בה חלקי אגדה מעטים וטובים.

(1) בדף 32 בהערה 9 ובדף 35 בהערה 7. — (2) כן הראה הח' ר' יעקב דייפמאן גר' בבית תלמוד בחלק א בדף 214, 218, 314.

ורבנו שמואל הביא דבריה על שמות רבותינו, חכמים, תלמוד, הלכה ושמות דומים לאלה. — שנית היא המכלתא לספר שמות. ורבנו שמואל הביאה בשמה, או היתה דעתו עליה ועל ספרים אחרים יחדיו. — והשלישית תורת כהנים, הנקראת גם בשם ספרא, הביאה רשב"ם בשמה או חשבה במספר ספרים אחרים אשר במחשבתו. — והרביעי ספרי לבמדבר ודברים, ורשב"ם קרא את הספר הזה בשמו, או שם דעתו עליו ועל אחרים יחדיו. — והחמישית ברייתא דרבי ישמעאל בשלש עשרה מדות, הנדפסת בתחלת ספרא ובספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ובקצר במקום ברכות השחר בסדר התפלה. — והששי התלמוד הבבלי. ורשב"ם הביאו במקומות רבים כאשר תראה בהערותי. ויש אשר יהיה לשון ספרו שונה מאשר בא בדפוס ספרינו. וגם זאת הראיתי ברוב המקומות בהערותי:

2. מן ספרי האגדה הביא רשב"ם את ברייתא דרבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בשלשים ושתים מדות, הנדפסת במרחבי פתרונים בספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ואת סדר עולם אשר לרבי יוסי בן חלפתא:

(ד) והטור הרביעי ספרי האגדה אשר אחרי זמן התלמוד. ובהם מחלקות שתיים.

1. ספרי המדרש. הראשון מהם אשר הביא רשב"ם הוא מדרש בראשית רבא. ויביאהו בשמו או בשם הגדות וספר הגדות וחכמים ומדרש אגדה. — והשני הוא ספר האגדה הנודע אשר קרא רשב"ם אותו בשם פרקים של רבי אליעזר. — והשלישי הוא מדרש תנחומא אשר יקראהו רשב"ם בשמו, או בשם הגדה וספר הגדה עם מדרש אחר יחדיו. — והרביעי הוא מדרש שוחר טוב אשר הוא מדרש ספר תהלים בעבור פסוק שוחר טוב יבקש רצון אשר יחל בו, ורשב"ם הביאו פעם אחת¹. — והחמישי הוא מדרש ספר שמואל אשר הביאו רשב"ם גם אותו פעם אחת:

2. ספרי אגדה מספרים מעשי בני אדם ואת המוצאות אותם. אחד מהם הוא ספר דברי הימים דמשה רבינו. ורשב"ם קראו בשם וילך בדרכו לבמדבר יב, א במצוא דברי הספר חן בעיניו.

¹ לבראשית לו, יב הביא דברי שוחר טוב. ובהערתי שם בדף 46 סימן 10 תמצא מדוע לא ישרה בעיני בדבר הזה דעת החכם היקר ר' שלמה בוכער בהקדמתו לספר לקח טוב בדף כד ע"א.

זלשמות ד'י מנהו. בלי הזכיר שמו. במנין הספרים אשר דברי הבל
בתוכים בתוכם. — והשני הוא ספר יוסיפון. הנקרא גם בשם
ספר יוסף בן גוריון. אותו הביא רשב"ם לבראשית לו, לא כמקור
לא אכזב להכיר מעשה בני אדם ואת הקורות אותם:

(ה) המור החמישי מחברי פיוטים. הראשון ר' אלעזר הקליר
אשר יקראהו רשב"ם בשמו לבראשית לו, כו. והשני ר' שמעון בן
יצחק ממנצא אשר נשמט שמו בכ"י פירוש רשב"ם עם שורה
שלמה או יותר ממקומו בפירוש דברים לבי:

(ו) המור הששי זקני לשון הקדש הנודעים והנקראים בשמם
גם בפירוש רש"י. ואלה הם:

1. מנחם בן יעקב אבן סרוק מעיר טורטוסא אשר בספרד
ומושבו בעיר קרטובא. הוא כתב ספר שרשי לשון עברית הנודע בשם
מחברת מנחם. והוא הפליא לעשות בקבצו כל שרשי המלים מספרי
הקדש ויערוך אותם מערכה מול מערכה אל מול פני קוראי ספרו. אך
זאת חקת מעשה בני אדם ופעליהם לנשות באש קנאת מחשבה בראשית
תולדתה כה וכה מן הדרך הישרה. וכן קרה למנחם במחברתו.
גדולה חכמת לבו, רבו החדשות אשר מצא ואשר למדו מספרו בני
דורו וגם הבאים אחריהם. אבל גדולות גם בן שגנותיו אשר שגג, רבו
חטאתיו בלי דעת במלאכתו אשר חשב להפריד את אותיות השרש
מן האותיות אשר יקרא אותן „מועדות למלאכה" בכל אשר נעלמה
אות⁽¹⁾ או חסרה⁽²⁾ או נצמדה לאחרת להיות כמוה⁽³⁾ או תהיינה
תואמות ושוות בתחלה ויחדיו תהיינה תמות אל אות אחת
גדגשת⁽⁴⁾. וגם בניני הפעלים אשר גבלו אחרונים לא ידע ולא הכיר
ויחלף האותיות אשר נסמן בהן הבנין באותיות השרש. על כן קרהו
לערוך שרשים לא השרישו ולהקטין תמונתם ומספר אותיותם עד
אותיות שתיים ועד אות אחת, לקרב רחוקים ולהרחיק קרובים,
לחבר נפרדים ולהפריד חברים בספר מחברתו. ורשב"ם ידע את
האיש ואת שיחו. על כן הלך בדרך כלל אשר הכיר כי טוב הוא
וכפעם כפעם כתב הדברים אשר לקח מספרו בשם אומרם. גם
דרך מנחם לערוך ערך הדברים אשר יורה מלא ושוה וגם מזהר

(1) ככפעלים הנודעים בשמות נתי פ"א פ"י ע"ן ל"א וליה. — (2) כאשר יקרה
בפעלים פ"נ ובמקצה פ"י בצווי ובמקור, ובפעלים ל"ה בצווי ובהפוך העתיד
לעבר. — (3) בפעלים פ"נ ובמקצה פ"י. — (4) זה יבא בכפולים.

לשונו ויפיה מצאו חן בעיניו, ויש סדרים בדברי רבנו שמואל וצחות אשר כל מבין יכיר כי רוח מנחם דבר בו ומלתו על לשונו. ואולם לא ברשת מנחם נלכד רבנו, וחפשים דבריו ורוחו בכל דבר חכמה ודעת. לכן יתיצב לפעמים נגדו להלחם על דבריו או לבור לו דרך אחרת, וכזה או יזכיר שם מנחם או יבחר להביא דבריו בלי שם:

2. דונש (או ר' אדונים הלוי) בן לבראט אשר חי בימי מנחם ויתקומם עליו ועל מחברתו וירחב פיו ולשונו עליו בהראותו שגגות מנחם ובהציגו דעתו נגד דעת מנחם כפתרון המלים והכתובים. ונכונים דבריו ברוב הענינים, ולא בכלם. וגם כאשר האמת אתו עבר חק הפר ברית שלום הכרותה מימי עולם בין אהבי התורה ומשחריה. כי דרך קשתו כאויב וריבו את בן האדם ואותו ישים למטרת חציו, ולא אש אהבת האמת בלבדה בערה בקרבנו. על כן יצא משפט מעקל. כי דונש במצאו שגיאות בספר מנחם ויזכיהו בדברים קשים, מה עשה דומה למלאכת מנחם היקרה והנכבדה אשר בעמל רב אסף כל המלים אשר בספרי הקדש ויערכן במחברות שונות תולדותן למשפחותן לבית אבותן? – וגם בזאת גדולה חטאת דונש כי יצעק מרה על מנחם והוא הלך בדרכיו ולא נטה ממנו בלתי בדברים אחדים. ומה יצעק והוא גם הוא לא היטיב להפריד אותיות השרש מאותיות השמוש, ושרשים בני שתי אותיות וגם בני אות אחת נמצאו בדבריו כדברי מנחם אשר לא כדת. וזלתי מספרים ימעט מאשר חשב מנחם. ובכל זאת הועילה מלאכת דונש לברר ולהרבות דעת לשון הקדש ותהלוכותיה ולהרחיב כינת ספרי הקדש כפתרונים נכוחים. – ושתי ספרי תשובות כתב דונש, האחד על רבנו סעדיה והאחר על מנחם בן סרוק, ושניהם נכתבו בלשון הקדש, אבל לרשב"ם לא נודע ספר התשובות על רבנו סעדיה כי אם ספר תשובות על מנחם בן סרוק לבדו. ויש אשר היו דברי דונש לנגד עיניו ולא הזכיר שמו עליהם ויש אשר הזכירו. ופעם אחת לשמות טז, שז הביאו בשמו ויעמוד לנגדו:

(ו) והמור השביעי אנשי דורו הגדולים ממנו בשני חייהם. ומאלה נזכרו:

1. רבי קלונימוס ב"ר שבת איש רומי אשר נסע משם לגרמייזא, אחד מגדולי חכמת ההלכה ומחבר פיוטים. ותשובותיו הזכיר רשב"ם בפירוש התורה לכמדבר יא, לה:

הבל
בשם
מקור
קליר
ון בן
שורה
בשם
ספר
בשם
מספרי
דו. אך
אשית
בברתו.
בני
ג. רבו
השרש
נעלמה
תהינה
אחת
א הכיר
בן קרהו
תם עד
קרובים,
ידע את
טוב הוא
רם. גם
גם מדר

אשר יקרה
וך העתיד

2. רבי מנחם בן הלבו, ראשון לדורשי הפשט בארץ צרפת.
לא נקרא בשם אבל היה בלב רשב"ם בהשיבו על פסוק אויב אשר
הביא על שמו¹:

3. רבנו שלמה בן יצחק הנקרא רש"י אבי אמו ומורהו אשר
מלבד עמלו אשר עמל על משמרתו בעדתו ובראש ישיבת תלמידיו
הרבים ובתשובות שאלות רבות אשר שאלו מעמו הגדיל לעשות
בבארו כמעט כל ספרי התלמוד עד תמם וכל ספרי הקדש זולתי
ספר עזרא ונחמיה וספר דברי הימים אשר בארו אחרים, והפירושים
נקראו על שמו בדפוסים, והנה פירושי התלמוד לרש"י אין ערוך אליהם
בכל אשר נעשו לפניו ולאחריו, ורעיו ותלמידיו קרוביו וחתניו בני
בנותיו ויוצאי חלציהם בדורות הבאים אחריהם דברו בתוספותיהם
לפירוש רש"י על כל הדבר הקשה הנמצא בפתרוניו ויסורו מדרכו
בכל אשר לא מצאו נכוחה בדבריו, אבל אין אחד מהם מלאו לבו
לעמוד תחתיו ולעשות כמהו פירוש קצר וישר על כל ספרי התלמוד
זולתי על ספרים או פרקים אחדים לכדם וגם על כל אשר לא הגיעה יד
רש"י לבארו מרם מותו, ויעמוד רבנו שלמה על עמדו והוא מושל בכל
ים התלמוד, לא בן פירוש ספרי הקדש אשר כתב, כי קמו אחריו
מבארים אשר היטיבו להכיר ממנו דעת הכתובים הישרה, ובדבר הזה
עלה עליו בן בנו רשב"ם ויתוכח עמו ולפניו, והזקן הנכבד והטוב באהבתו
את האמת אהבה עזה וטהורה, הודה ולא בוש כי רבו החדשות הנכוחות
בפתרון דברי המקרא וכי טוב היה לו לחבר פירושים חדשים לולי
כבדה עליו משמרת עבודתו בזקנתו אשר העמים עליו מן הבקר
עד הערב², ורשב"ם בכתבו פירוש התורה בדרך הישרה אשר
מצאה חן בעיניו לא עלתה על לבו להשפיל כבוד פירוש רש"י
ולחסורו מלב קוראיו, ונהפוך הוא אשר לחפץ נפש רשב"ם כל
קורא פירושו יקרא גם פירוש רש"י בכל המקומות הנוגעים אל
ההלכה, ויש אשר הוא העיר את רוחם לבקש משם את אשר
היטיב זקנו לבארו, וזה משפט שני הפירושים, רבו מאד המקומות
אשר תהיינה דעות שניהם חוכרות אחת אל אחת, ואם ימעטו דברי

¹ בפירוש אויב לר' יוסף קרא למלת תעופה יא, וזו יוסבו דברי רשב"ם
אשר הביא שם, „ולשון אשר דקדק לומר וני" אל ר' מנחם בן הלבו אשר ידע
רבנו שמואל פתרוניו מפי רעהו ר' יוסף קרא. — ² מה יקרו דברי רשב"ם
לבראשית לו, ב להכיר אהבת רבנו שלמה את האמת ולראות ענות רוחו הטהורה.

רש"י תמצאם ברוב המקומות נשנים בפירוש רשב"ם מלה במלה, ואם ירבו דבריו המעייטם רשב"ם. ויש אשר ימעמו דברי רשב"ם לדיוותם מוכנים בעזר דברי רש"י הנמצאים לדעת רשב"ם ביד כל קורא פירושו. ואף גם זאת יבא אשר רשב"ם יוסף דברים להשלים דברי זקנו או יתקנם על פי דרכו בדעת חקי הלשון ובפתרון המקרא או יקחם לו לבאר קצה הפסוק ולא כלו או יבחר באחד משני הפתרונים אשר הביא רש"י או יעתיק דברי רש"י ממקום אחר לבאר כם פסוק אשר לא יבארוהו רש"י כן במקומו או גם ימשוך דברי אגדה אשר הביאה רש"י לצד הפשט אשר ייטב בעיניו. אמנם לא ירא רשב"ם באהבתו את הפשט להתיצב ולעמוד גם נגד דעת זקנו. ויעש כן בפנים שונים וחוקים אלה מאלה. פעם נשמע קול דממה דקה בריבו בהסירו דברי אגדה אשר פירש רש"י המקרא על פיה בפתרונו אשר יפתור הוא על פי הפשט או בחשיבו תשובה אחרת על שאלה אשר שאל רש"י. ופעם ירים קולו מעט בהראותו כי נכונים דברי אחרים אשר הביאם ואשר לא נלוה אליהם רש"י, או בהסירו מחריש פתרון רש"י בפתרון הכתוב אשר יפתור הוא. והקול הולך וחוק פעמים אחרות בכתבו פתרונו מול פתרון רש"י בלי הזכיר שמו. ופעם נצב לדיב רבנו שמואל בהלחמו על פירוש זקנו מלחמת אהבת האמת. אבל חלילה לו להזכיר שמו בענינים כאלה. והכל תמצא בפירושו, ועל הרוב העירותי בדברי על ענינים כאלה בתחתית הרף:

4. רבי טוביה בן אליעזר מעיר קסטוריא (Castoria) במלכות בולגריאה⁽¹⁾ אשר כתב ספר לקח טוב. והוא פירוש התורה וחמש המגלות ויכתבו בשנת ד' תתנו. ולבראשית מאי הביא רשב"ם דבריו בפירושו⁽²⁾:

5. ר' מאיר בן שמואל אביו ומורהו. אותו הביא רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בפתרוני התלמוד ופעמים בפירוש התורה אשר לו:

6. מוריו אשר יביאם בשם רבותי בפתרוני התלמוד ובפירוש התורה. ומי מהם ידועים לנו תמצא בדברי למעלה:

(1) את זאת היטיב מאד להראות החכם ר' שלמה בובער נר"ו בהקדמת ספר לקח טוב אשר הוציא הוא ראשונה לאור בדף 20 והבאים. — (2) והדברים נמצאו בדפוס הח' בובער בדף קג ע"א. ועוד ראה למעלה דף XXV הערה 1.

7. פותרי ספרי הקדש אשר היו לפניו אשר מאם בפתרונם ולא כתב שמם הודעתי למעלה ובהערותי בתחתית כל עמוד ועמוד הנודעים לי איש איש על מקומו. ושמות אחרים נשארו לחקור עליהם. והם אשר לא הזכרתי שמם בהערותי:
(ח) והטור השמיני אנשי דורו הקרובים אליו בשני חייהם. ואלה הם:

1. מבארים על דרך הפשט אשר לא ישא שמותם על שפתו בגלותו שגנתם. ובדרך הפשט שוטטו רבים בימיו ויבקשו וימצאו חדשות יום יום. ובמקום הכר רב התבן:

2. ממבארי ספרי הקדש אשר בנרכונא בימיו הביא העתקת מלה עברית כלשון פרובינצי לעדות על פירושו לשמות כה' לג':
3. ר' יוסף קרא בן שמעון בן אחי ר' מנחם בן חלבו ותלמידו.

הוא היה מעתיק ספרי אחרים מבין וחכם וחוקר בבית ספרי הקדש. ויהי נאמן בבית רש"י וייקר בעיניו. ויגד לו את אשר שמע ואת אשר מצא בפתרון המקרא. וימצאו דבריו חן בעיני רש"י, וכתוב את אשר ישרו בעיניו בפירושו בשם ר' יוסף. ואולי בבית רש"י נקשרה נפשו בנפש רשב"ם ויהיו חברים רודפי הפשט בפתרון המקרא. וזה את זה עזרו או' הניאו גם באשר לא נקבו בשמות. אבל יש מקומות מתי מספר אשר נקב רשב"ם את שם ר' יוסף ור' יוסף את שם רשב"ם. ונמצאו פתרוני ספרי הקדש אשר לא ידענו מי משניהם פתרם ראשון. — ומעט מועד נדפס מפתרוני ר' יוסף ורובם נשארו עוד בכתובים:

4. ר' אברהם אבן עזרא אשר מת בשנת תתקכו בן שבעים וחמש שנים ויהי צעיר ממנו לימים מעט. שמו לא נזכר בספרי רשב"ם ואין עדות על ראותם או הכירם איש את רעהו כל ימי חייהם. אף כי כתב ראביע חרוזים להשיב על אשר כתב לו רבנו יעקב תם אחי רשב"ם הקמן ממנו בשנים בתשובת חרוזים אשר לעג בהם ראביע לדברי שיריו השקולים בדרך חכמי ספרד. ומה מאד נבדלו שניהם, רשב"ם וראביע. זה צרפתי וזה ספרדי. זה גדלוהו אבותיו על ברכי התורה והתלמוד וזה הוצג מעורריו פתן בין התורה ובין חכמת בני ערב אשר בספרד. זה מורה קהלות ישראל בארץ מולדתו וזה הולך מנוי אל גוי וממלכה אל עם אחר נע ונד חסר לחם ומבקש רצון נדיבי עמו. ובכל זאת אחת דרשו שניהם בכל

מאדם, והוא הדרך הישרה בפתרון ספרי הקדש. ודי בדמיון חפצם להשוות את אשר מצאו בלי קחת איש מעת רעהו מאומה. וגם אם יביאו איש פתרון אשר נמצא בספר רעהו בלי הזכיר שם הפותר⁽¹⁾ לא נוכל לגמור אמר כי לקחו הדברים איש מאת אחיו, יען רבו ספרי הפירושים אשר היו למול עיניהם ומאתנו נאבדו ואין יודע מדברי מי לקחו הפתרונים ההם. ונהפוך הוא אשר יש מקומות בספרי פירושיהם המראים כי לא ידעו זה את פתרון זה וכי לא היו ספרי פירוש איש או ביד רעהו. ואולם קרוב הדבר לאמר כי לשמע און נשמעו להם פתרוניהם מפי הולכי דרך אשר עברו דרך מושבם. ובוה יקל להבין מקצה דבריהם ואיך באו פתרונם הרב אשר הוא רשב"ם אל ספר הצעיר ראב"ע. ועדות נאמנה נשארה לנו בדברי ראב"ע כי לא בא פירוש התורה לרשב"ם כתוב על ספר אל ידיו עד היותו בשנת תק"ה בערי אי ענגלאנד ותאחזהו בהלה בראותו פתרון תיבות ויהי ערב ויהי בקר בראש פירוש התורה לרשב"ם⁽²⁾ אחרי שמעו כדברים האלה על שם אחרים והלחמו עליהם בכל כחו בפירושו לשמות טז, כה. וכנים דבריו אשר כתב על האנשים האלה אשר יקראם חסרי אמונה. כי הם עברו חק הפרו ברית עולם לחלל במעשה את ליל השבת אשר יקדם ליומו, כי כן נעשה בימי ראב"ע בארצות המזרח, כאשר הגיד עד נאמן ר' בנימין מטודילא במסעותיו⁽³⁾. ורשב"ם לא שמע מן הדבר הזה מאומה ובפתרו ויהי ערב ויהי בקר כאנשים ההם לא עלתה על לבו לשנות חק התורה ומשפט ישראל בדבר השבת. וגם איך יירא איש כמוהו המתהלך בתמו ומורה הרבים כי יהיה איש אשר יכירנו ואמר כי הוא צוה לחלל את ליל השבת

(1) על דברי העדות אשר הבאתי בספרי RSBM בדרך 75 בהערה 1 עוד יש לי להעיר את רוח הקוראים על אשר כתב מורי ורבי ר' שלמה יהודה רפאפורט זצ"ל בבכורי העתים חלק י בדרך 27 כי תלמיד תועה אשר כתב לפי דעתו את פירוש ספר שמות הארוך לראב"ע שמע פתרון מלות מן הוא בשמות טז, וטו לרשב"ם על פה ויחלף לשון מצרי בלשון ישמעאל ורשב"ם ברבנו שלמה זקנו. ולא אכחד תחת לשוני כי רבו לי בזה הדברים הקשים, ואולם אין פה מקום להאריך. ובעצם הדבר א חשוב כי אולי נכתבה הוספה כזאת על ספר פירוש רשי אשר ביד ראב"ע ויחשוב הוא כי רשי הוא הכותב. ואם כן אין לרשב"ם חלק בדברים האלה. — (2) ראה פירושו לבראשית א, ד. ה. ו. ח. אבל ראה גם דף 7 הערה 13. ודברי ראב"ע תמצא בפתיחת אנרת השבת אשר לו הנדפסת בכרם חמד חלק ד על ידי ר' שמואל דוד לוצאטו וילובספר מכתר המאמרים להרב נתן בר שמואל הרופא בליוורנו בשנת תר. — (3) במסעות ר' בנימין בדרך כה לדפוס אשר יספר כי בא כיפרוס (Κόπρος, Cypren) יש יהודים מינים מחללים ליל שבת ושומרים ליל ראשון.

אשר ישבתו בו בני ישראל. על כן לא כתב דבר לספור פי הופכי דבריו ואינם מבינים אותם. כי על פי פתרונו יהיה יום השבת כברא י"י שמים וארץ מבקר יום השביעי עד כלות הלילה הבא אחריו. וגם ששת הימים הנאמרים בעשרת הדברות כן נאמרו. כי כן היה לדעת רשב"ם בעת הבריאה, ואולם התורה צותה את בני ישראל להחל שבתם מערב לפני השבת ועשתה כן בשני מקומות הידועים לכל יודעי דבריה במצות חג המצות בשמות יב, יח ובמצות יום הכפורים בויקרא כג, לב ובמצוה הזאת השכילה לאחוז בדבריה כל מקרא קדש יחד כאמרה מערב עד ערב תשבתו שבתכם. וראב"ע ברוב קנאתו לא השגיח אל הדבר הזה ויאשם את רעהו הנכבד בפירוש התורה על הדרך הישרה ויען בו סרה תחת אשר היה לו לשמוח על איש ברית כזה נאמן רוח ונכבד בארצו בעיני הכל. ואולם אחרי בא ספר פירוש רשב"ם אל ידו לא חדל לקרא בו, ועוד נשאר עדות אשר יצאה מתחת ידו על היות פירוש רשב"ם יקר ונכבד בעיניו⁽¹⁾:

ויתר דברי רבנו שמואל ב"ר מאיר ומשפט פירושי ספרי הקדש אשר כתב וחכמתו ורחב מדעו וחקי לשון עבר ופתרוני מלותיה הצפונים בדברי ספריו הלא הם כתובים בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשב"ם ושם הספר הזכרתי בתחלת דברי אלה בעמוד הראשון:

הפרק הרביעי

במשפט הדפוס הזה ומעשה ידי בו.

מכל פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשב"ם לא נשאר לנו אחד שלם וזלתי פירוש התורה לברו וגם בו יש מחסור על שתי

⁽¹⁾ בפירוש ספר בראשית אשר שב ראב"ע לכתוב פעם אחרת בדרך ארוכה ואשר הוציאו לאור עד סוף פרשת לך לך ידידי הח' פריערלענדער נר"ו בלונדון בספרו *Essays etc.* בשנת 1877, כתב ראב"ע לבראשית יב, ג: חכם גדול אמר בספרו כי ונברכו בך מגורת הברכת האילן. — והוא פתרון רשב"ם. והזכירני את דברי ראב"ע האלה ידידי הח' האלבערשטאם נר"ו אשר בביעליטש באגרתו אלי.

קצותיו ובקרבו. ובספרי האשכנזי הנזכר הראיתי מה זה ועל מה זה, ודי לי פה להעיר לב קוראי הספר הזה על הדברים אשר כתבתי שם: פירוש התורה לרשב"ם הידוע מקדם בערי צרפת ואשכנז, כי נאמן רבנו שמואל לפותר מבין ויהי דבר שמואל לכל ישראל¹, נאבד ברבות הימים מידי בני עמו. ובימינו לא נשמע שמע המצאו בכתב יד זולתי בספר אחד מספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלווא. וכתב היד הזה חסר פירוש פרשת בראשית ופרשת נח ולך לך גם פירוש פרשת פינחס ופירוש פרשת וזאת הברכה מדברי רשב"ם לפסוק ג מרם כלותם והלאה. וכמו להשלים המחסור הזה נכפל פירוש ואתחנן עקב וראה בלשון אחרת מעט במקצה הדברים, ויש אשר תעזור הלשון האחת לתקן שגיאות השנית. ובכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען לא נשאר בלתי פירוש בראשית א.א עד פסוק לא:

ויהי בצאת ספרים רבים לאור במלאכת הדפוס וישאר פירוש התורה לרשב"ם צפון בכתובים ולא נדפס עד שנת חמשת אלפים תס"ה לבריאה בכערלין. ועצם כתב היד אשר מתוכו העתיקו המדפיסים הראשונים האלה את פירוש התורה לרשב"ם הוא האחד הנשאר והנמצא עוד היום בברעסלווא בין ספרי בית מדרש הרבנים כאשר כתבתי למעלה. ובפירוש ואתחנן עקב וראה הלכו המדפיסים ההם אחרי לשון המעתיק הראשון אשר בכ"י ואל האחרת הנמצאת בסוף הספר לא השגיחו ולא שמו לבם. ויהי הדפוס הראשון לחק לבאים אחריו והם לאחרים ואחרים לאחרונים; אין עוד מדפיס אשר ראו עיניו את כתב היד כי אם כלם העתיקו דפוס מדפוס. וכל משגה וכל נגע, כל מחסור וכל יתרון הנמצא בדפוס הראשון עבר אל הבאים אחריו בלתי אם היה עם לבב המדפיסים לשנות הדברים כמחשבתם. ויהי בלכתם אחרי דברי הדפוס הראשון נקשו וילכדו ברוב שגיאותיו, וחדשות הוסיפו בדעת ובכלי דעת לטובה ולרעה. והמדפיסים האחרונים הכבידו, כי בנו מחשבותם ומעשיהם על יסוד הדפוסים אשר נדפסו לפניהם וכשל עוזר ונפל עוזר. והם הוסיפו חטאת על חטאת בשנותם גם המה על פי העולה על רוחם

¹ ולכן נזכר שם רשב"ם לברכה בין שמות גדולי ישראל בקונטרסי בתי הכנסת אשר בערי גור ונינים ונאמר עליו שם כי היה מפרש גדול.

את אשר מצאו ומעט אשר שני לטובה, עד הרחיקם דברי רבנו שמואל הראשונים מעל גבולם וישנו את מעמנו וישחיתו את הדרו ואין מבין במקומות רבים. כל זאת היתה להם כי לא ראו עיניהם את פירוש התורה לרשב"ם בכתב היד אשר בכל חסרוניו היה מזהירם לבלתי לכת אחרי מראה עיניהם ומונע אותם מלהפוך הדברים ומלשנותם עד אין קץ. וכבר נלכד ברשת הזו ר' זלמן פוזנר אשר חבר ספר קרן שמואל לבאר פירוש רשב"ם ולתקן שגיאות הדפוס הראשון. כי עם היטיבו להכיר הישר והנכון ובהשכילו לבאר דברים קשים, תעה לכבו במקומות אחרים וישחת דברי רשב"ם בהפכו ובשנותו גם הוא דבריו על פי רעיוני לבו אשר אין להם שרש בכתב היד ולפעמים אין צורך להם. והנה אמת הדבר לא אכחידנו כי גם כתב היד אשר נשאר לנו לא נמלט משגיאות רבות, אבל כל מבין יודע כי רבה מכל שגיאות הכותבים משגה הדפוסים אם אין עין פקחה ונפש נוהרת ומפחדת להשמר בכל עז תמיד ממכשול עון אשר יקרה כפעם בפעם בידי מחברי האותיות בבית הדפוס. על כן שמחתי בראותי כתב פירוש רשב"ם בין ספרי בית מדרש הרבנים הזה אשר אנכי יושב בו, אחותיו ולא ארפנו עד אשר הביאותיו אל חדרי ואדרוש ואתור מצפוני, וארד עד עמק חיל אוצרו, ואעל אבני חפץ מאירות כשמש, ויסודו מחשבי השגיאות ימין ושמואל:

ועתה, קורא נכבד, אציגה נא עמך את פרי עמלי אשר עמלתי זה שנים רבות כאשר העירותי עליו בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשב"ם בהרחבה. וזה דרכי אשר הלכתי בהדפיסי את הספר הזה: (א) את לשון כתב היד העתקתי מלה במלה להיות לעיני עושה המלאכה בבית הדפוס ולחבר אותיות הדפוס כמות, ועל פי כתב היד הנהתי בעמל רב סיני שגגת העובד מתוך כסף דברי רבנו שמואל. וגם בדרך המכתב החוקתי ולא שניתיה אל אשר הסכן הסכינו לכתוב היום. על כן כתבתי שני יוד"ץ (י"י) לסימן שם הוי"ה כאשר בכתב היד, ובה"א לכדה (ה) לא כתבתי, כי לא נמצא שם הוי"ה כתוב כן מראשית כתב היד עד תמו. וכמהו כתבתי הק' ברוב המקומות, ובמעטים הקב"ה או הקי"ב. וכן במלאות וחסרות שמרתי דרך כתב היד בכל דברי רשב"ם וכדברי ספרי הקדש אשר הביא. על כן תמצא מלת תחילה כתובה לרוב מלאה, והמעט תחלה חסרה כדרך מכתב ספרי הקדש; ותיבת וגומר

תמצא בקצור וגו' כאשר נכתב היום וגם וגו' או גו' הכל כאשר מצאתי בכ"י בכל מקום ומקום. ועל פי הדברים האלה אל תחשוב נא לי עון במכתב מלא אשר הוא זר בעיניך בהכתב יו"ד במקום צירה וסגול וחורק בין גדול בין קטן, ובהכתב וי"ו במקום חולם וקמץ חטוף ושורק וקבוץ, כמו בוקרו ויום שיני לבראשית א.ה; לשמורד לבראשית כח.טו; לצורכך לבראשית ל.לב; צלופחד לבראשית ל.לח; לשומרו לבראשית לב.ב; שהיצילני לג.ב; ולא איחר לד.יט; עיניין לה.כב; ונופרית לשמות ט.יד; נוכו ט.לב; תותכו ט.לג; תיגרת ירך יב.ד; גודלך, קודשך טו.טז; באוסף לויקרא כג.מג ורבים כמוהם:

וכאלה לא נמצא מכתב בספרי הקדש וזלתי במקומות מעטים כמו תיעשה בשמות כה.לא; מיורדי בתהלים ל.ד; עווה סח.כט; וגדול חסד קמה.ח ומעטים אחרים:

וברשב"ם יש אשר נכתבה מלה מלאה להבדיל בנין ומנין. כי הגה הבנין נסמן בהכתב ושיקע לבראשית א.ה להיותו מבנין פֶּעַל; וכן שבירכן לבראשית א.כב; דיבר יח.יז; שניסה יט.יא; ובהכתב ייכנסו לשמות ב.ג להיותו מבנין נפעל; וכן ימצאו בפתיחה לפרשת תרומה; ייהרג לדברים כא.ט; לשון ייפעל לדברים כח.מ; יישאר לדברים לב.לב; ובהכתב פורש לבראשית א.א להורות על בנין פֶּעַל, ובהכתב והוצרך לבראשית שם להורות על בנין הַפְּעַל. — והמנין נסמן בהכתב בדבריי לשמות ד.יא; מגפותיי ט.יד; שבתותיי לויקרא יט.ג; כדבריי לדברים יח.יא; אם בחקותיי כח.סט. — ובלעדי זאת נכפלה היו"ד להיותה נשמעת כמו במלות הרחיים לשמות יא.ה; נהייתה יא.ג. וכן נעשה בוי"ז לכפלה בהיותה נשמעת. — ומכתב כתב היד איננו שוה בדברים כאלה כדרך כתבי היד הידוע להוגים בהם, ונמצא פעם מלא ופעם חסר. ואנכי הלכתי בעקבותיו. על כן יתערבו בדפוס הספר אשר אנכי נותן לפניך היום זה בזה פירוש ופרוש, פירשתי ופרשתי, תוהו ובהו, מְנַיִן ומְנַיִן, ענין וענין ועיניין, חטים וחטים, חצים וחצים, יִמְצְאוּ ויִמְצְאוּ ודומים לאלה. — וכמו כן יתערב בכ"י דמות לשון רבים בדרך המקרא ובדרך המשנה ונכתב דיינים ודיינין, ארכם וארכן, תלויים ותלויין, אומרים ואומרין, מינים ומינין. ומעטים נמצאו בספרי הקדש כמוהם והם הימים והימן בספר דניאל, מלים

ומלין בספר איוב. ויש אשר חברה שנגת הכותב, אשר העתיק את פירוש רשב"ם, שני הדרכים במאמר אחד בכתבו אוכלים ומשקין לויקרא יא, לד:

ובכלם היה מכתב כתב היד לי לחק וולתי במקומות מעטים אשר זנחתיו בהיותו זר מאד ומתעה את הקוראים לחשוב כי מלה אחרת כתובה לפניהם. והדפוס הראשון היה לי בזה לאות ולמופת במקצה שניאותיו:

ודע, הקורא, כי לא כל חלקי כתב פירוש רשב"ם אשר לפני שויים בדבר הזה. כי מראש פירוש פרשת קרח עד קרוב לקץ פירוש ראה נכתבו דברי רשב"ם ביד אחרת, ועוד אחרת השלימה המחסור עד סוף פרשת ראה. ואחרי כן נמצא פירוש רשב"ם עוד הפעם בסוף מחברת הספר מפרשת ואתחנן עד וזאת הברכה לקוח מכ"י אחר ונספח אל החלקים הראשונים. ואין מכתב המעתיק האחד כמכתב האחר ודרכם איננו שוה בחסרות ויתרות ובעינים אחרים. ואני לא עזבתי דרכם, למען יכירו קוראי הספר את מכתב כתב היד כמוני מראש ועד סוף:

ב) השניאות הרבות אשר נמצאו בכתב היד לא נתנוני להעתיק אל הדפוס הזה כל דבריו ככתבם וכלשונם. על כן שנית מעט ואוסיף ואגרע מעט מדבריו בכל אשר הרע הכותב לכתוב בשגגה או בחפזון. ויהי משפט מלאכתי שונה על פי הדברים אשר קרו.

1. בפירוש ואתחנן עקב וראה בחרתי משני כתבי הפירוש הנשארים באשר ישרה בעיני מזה ומזה, ואזכיר כל יקר מדבריו האחר בהערותי. ואם אין חפץ בשניהם ואלך אנכי לדרכי, אז הזכרתי דברי שניהם:

2. כל משנה אשר יצא מידי המעתיק ואין חלק לרשב"ם בו לא אחרתי להסירו ולתקן המעוות. וזה קרה בשני דברים. האחד בשחת הכותב ראשי דברי הפסוקים המבארים במאמרי רשב"ם, והשני בהפכו סדר המאמרים. כי רשב"ם כתב פירושו כפאת ספרי הקדש אשר לו, והסופר הראשון אשר יקרא בדבריו את שמו „הצעיר“ והוא תלמיד ר' אליעזר מבליינצי (ראה בדף 199 הערה 20) בהעתיקו דברי רשב"ם אל דברי ספר נבדל, הוסיף ראשי דברי הפסוקים המבארים למען יזכרו פתרוני רשב"ם, וישנה דברי המקרא לפעמים בשגגתו אשר שגג, והוא גם הסב להפוך סדר פתרוני הכתובים

בהוסיפו את אשר שכח בראשונה אחרי כן במקום אחר רק כאשר קרהו או כתבו בצד הנכתב כבר ויספחוהו האחרונים במקום זר. וכאשר קרה לכותבים הראשונים, כן משפט הכותבים הכאים אחריהם; שנו הדברים או הפכו אותם ממקום למקום. ומשחת כזה בדברי המקרא הזכרתי לרוב בהערותי, וכן העירותי בכל אשר נהפך סדר המאמרים אחרי הציני אותם על מקומם¹. וכדפוסים אשר קדמוני מצאתי כבר מקצה המאמרים מושבים אל מקומם הנכון, אבל עברו המדפיסים מדת המשפט בהפכם גם הם המאמרים על פי דעתם וישחיתו כזה את טוב טעם דברי רשב"ם. ולהם יאתה הסליחה, כי לא ראו עיניהם את כתב היר המפיץ אור על ענני העונות הרבים אשר באו ואשר נוספו בדפוסים:

3. ויש שניאות אשר אולי יצאו מידי רשב"ם במהרו לכתוב את פתרוניו בצד ספרו. כי החליף לשון זכר בלשון נקבה בכתבו שני פעמים בדף 6 בשורה ט'; שני גזרות בדף 19, וראה שם הערתי באות 4; ונגמרה הלילה בדף 6; שני אמירות בדף 37 וכאלה רבות. ומערבות באו לשון זכר ולשון נקבה בדף 151 לויקרא ט, כג. כד בכתבו על האש, ואחר כך יצא ובא לו" וכל הנשאר לשון נקבה. וידוע כי קרה כזאת לבעלי הלשון ולגדולי המעתיקים כאשר הודה ר' שמואל אבן תבון בדבריו אשר הקדים להעתקת ספר מורה נבכים מלשון ערב אל לשון עברי. וגם נמצא כאלה במקרא באש ובשאר שמות בדברי רשב"ם לבראשית לב, ט ולשמות יא, ו. אבל בחברו פעל יוצא עם למ"ד במקום פעול ויכתוב צויתי לו לתולדות כו, ג; כשיברכו כהנים לישראל לבמדבר ו, כג ודומות לאלה הלך בדרך לשון המשנה ואין זו שגיאה. ובכל אלה לא שניתי דבר כי אין זאת משמרת עבודתי במלאכה הזאת להתפאר על דברי רבנו שמואל ולשנות בהם כרצוני:

4. בשנותי שניאות גלויות לא שלחתי יד בדברי כתב היר במהומה וחפזון, כי עמלתי כיד י"י הטובה עלי למצוא הלשון כאשר היתה בצאתה מתחת יד רבנו המחבר. ובספרי האשכנזי על רשב"ם מדף 31 ועד דף 37 העמקתי להכיר מקורי השניאות, ועל פי המדע ההוא עשיתי במלאכתי הזאת, ובכל כחי חשבתי מחשבות לבלתי שנות

¹ ראה גם בדף 155 הערה 1.

זולתי במקום הצרך הנגלה וכמדתו, כמו בראותי כי המירו הכותבים אותיות דומות או כתבה ידם במהומה אותיות או מלות זרות בלי הבין. ויען כי רבו המקומות אשר נכפלו בהם דברים שוים או נהפוך הוא אשר נשמטו מלות שתיים או שלש או גם שורות שלמות במהר היד הכותבת לעשות מלאכתה, בחרתי להכיר ולהרחיק הנכפלות או לחקור אחרי הנשכחות ולהוסיפם, משלוח יד אל הדברים הכתובים ולשנות אותם כרצוני וכמחשבתי, כאשר עשו המדפיסים אשר היו לפני וכאשר הואיל לעשות בעל קרן שמואל במקומות לא מעטים^(א).

ג) נקודות וקוים הצגתי בכל מקום הצרך להפריד בין חלקי הדברים ולהבדיל בין הפסוקים. ובוה שמרתי דרך הכותב בכ"י אשר לפני בכל אשר הלך בדרך ישרה ונכוחה ואט מעליו בכל אשר שגג. וכן נקודי התנועות וקויהם הוספתי לפעמים על האותיות למען באר את דברי רבנו או לשמור את הקוראים משגגה קרובה. וגם בזאת היה מעשה הכותב לנגד עיני בכל אשר לא תעה לבבו. ואולם בלעזים לא הוספתי התנועות וזולתי במקומות המעטים אשר היטיב הכותב להציגם, ואחדל בכל אשר הרע לעשות בלי דעת או אשר חדל גם הוא לכתבם, וזה דרכו ברוב המקומות.

ד) ובכל מקום הוספתי על אשר נכתב בכתב היד אותות הפרשיות ומספרי הפרקים והפסוקים להקל על הקוראים לראות על מה יוסבו דברי הפירוש בכל מקום. ובוה שמרתי דרכי מלכת אחרי שניאות כתב היד וספרי הדפוס אשר קדמוני, כי רבו חטאתם בדבר הזה והאחרונים הכבירו על הראשונים^(ב).

ה) ועוד הוספתי על אשר נכתב בכ"י הנוכח אשר בספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלויא ועל אשר נדפס מתוכו עד הנה כל

(א) כאלה תמצא בדף 180 בהערה 12, ובדף 185 בהערה 9 ובהערה 10, ובדף 187 בהערה 9, ובדף 220 בהערה 3 ובמקומות רבים מאד. — (ב) אם יש את נפשך לדעת מה הגיע אליהם ראה בספרי על רשב"ם דף 34 הערה 1, ודף 38 הערה 8, ודף 39 הערה 6 והערה 7, ודף 51 הערה 8, ואו תכיר דרך כתב היד בפירוש רשב"ם לבראשית כד, כא; לב, כו; לג, יח; מח, ז; לשמות ב, כג; והבינות דרך ספרי הדפוס במקומות הנזכרים וזולת אלה לבראשית יח, כו; כד, נו; סב; ולויקרא ד, ג; ושם ה, יז אשר משכו לפסוק ו; ולבמדבר י, לג; לה, לב אשר משכו לפסוק כה; ולדברים יא, כו הנסמן במספר פסוק כט; ושם יט, ו. ואני העירותי על רבם במקומם. ובוה תראה את אשר השחיתו בדברי רבנו שמואל ויחטאו בשגגה למעול מעל בדבריו הישרים ולהפוך סדרם ולשומם בדברי חידות אשר לא יובנו.

דברי פירוש רשב"ם אשר נודעו עוד בימים האלה. ואלה הדברים אשר הוספתי:

1. שער הכפר בעמוד הראשון לפני פירוש רשב"ם (מלבד השער אשר כתבתי אני בראש הספר לפני דברי אלה) ופירוש תחלת פרשת בראשית עד א, לא מדף 3 עד דף 9 הוספתי מכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען. ובהדפים החלק הזה כבר קדמני הח' גייגער בכרם חמד חלק שמיני מדף 42 והלאה. ואני הסירותי על פי כתב היד ההוא את אשר שגג ואת אשר שנה בלא משפט כאשר תראה בהערותי:

2. לכל חלק פירוש רשב"ם מבראשית א, לא והלאה ועד סוף בראשית יז הנאבד מאתנו לקמתי מדף 9 עד דף 13 מתוך ספרים כתובים ונדפסים אשר הגיעו לידי את פתרוני רשב"ם הנשארים שם. ואשר ראיתו כי איננו בדרך רשב"ם לא ספחתיו אל תוך דברי פירושו ואביאנו בהערותי במקומו. ולהשלים חסרון הטוב הנאבד כפי יכולתי העתקתי אל מקום המחסור ההוא עוד כל פתרון רשב"ם אשר פתר במקום אחר. ולא כן עשיתי מפירוש פרשת וירא והלאה אשר יחל שם פירוש רשב"ם הנשאר כמעט שלם בכ"י ברעסלווא, כי ממקום ההוא והלאה יבקש כל קורא פתרון הדברים באשר הם שם וימצאם. וכן בסוף וזאת הברכה אשר יחסר בו דף שלם בכ"י הפירוש הוספתי שני פתרוני רשב"ם קטנים ממקום אחר. ולעזר היה לי בדברים האלה ידידי הח' דר' ציעמליך רב ומורה עדת נירנבערג לעת שכתו בעיר מינכען כי העתיק לי בחסדו דברים מכתבי היד אשר שם. וראה עוד הערתו אות 4 בדף 9 ואות 4 בדף 166. וכל אשר הוספתי בכל המקום הזה הסגרתיו בשני חצאי מרובע [ ] למען ידע כל קורא כי נוסף הוא:

3. מפירוש פרשת וירא עד סוף פירוש התורה הנמצא בכ"י הוספתי מספרי הדפוס או מכתבי היד מעט מועד מפתרוני רשב"ם אשר הביאו על שמו ואשר נראו כדרכו. והפתרונים אשר לא היו כדרכו, או נראו כלקוחים מספר אחר אשר כתב רשב"ם, או היו בלשון אחרת או בענין אחר משנה על אשר כתב בפירושו לא הבאתים וזלתי בהערותי¹⁾:

¹⁾ אלה הפתרונים אשר נספחו סגורים בשני חצאי מרובע כאלה [ ] על דברי פירוש רשב"ם: לבראשית כד, סה בדף 25; לשמות טו, ב בדף 101; לויקרא

ו) ואלה הספרים כתבי היד אשר היו בעזרי להתם או לכאר דברי פירוש רשב"ם. בראש כלם כ"י אות 103 אשר בכית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלויא; ואחריו כ"י אות 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכטן. ואחריו יבאו כ"י אות 28 ואות 50 ואות 62 ואות 252 אשר שם. והאחרון גם הוא נכבד כ"י אות 40 אשר בספרי עיר האמבורג:

ז) ואלה מקומות הדפוס ושנותיו לספרים הנדפסים אשר הרביתי להביאם בדברי אלה ובהערותי: ספר דעת זקנים בדפוס ליוורנו משנת ויתן עז (תקמג); הדר זקנים בדפוס ליוורנו משנת צדקתו (תר); ספר הישר לרבנו תם בדפוס וויען משנת תקעא; ספר ההכרעה (הכרעות) לרבנו תם: ראה תשובות דונש; ספר יוחסין בדפוס פיליפאוסקי בלונדון תר"ז; מדרש שמואל לפרקי אבות בדפוס ויניציאה ה' שמה; מחברת מנחם בדפוס פיליפאוסקי בלונדון תר"ד; פענח רזא בדפוס אמשטלרדם משנת נחת; צפנת פענח הנקרא אבן העזר וגם ספר ראב"ן בדפוס פראג משנת שע; קורא הדורות דפוס ויניציאה תק"ו וגם דפוס קאססל בערלן תר"ז. תשובות דונש עם הכרעות רבנו תם בדפוס פיליפאוסקי בלונדון תרמ"ו:

כו, מגן בדף 168; לבמדבר כה, יג בדף 193; לדברים א, מד בדף 200; ג, כד, כח בדף 203; לד, ד בדף 232.

ואלה הפתרוני אשר הבאתים בהערותי בחשבי או בנטות לבי לחשוב כי לא יצאו מד"י רשב"ם: לבראשית א, לא בדף 9 הערה 3; ב, ו, ז שם בהערה 7; יב, א בדף 12 הערה 5; כד, כב בדף 24 הערה 1; כה, ה בדף 26 הערה 6; מט, י בדף 72 הערה 8; לויקרא כו, ח בדף 166 הערה 4. ואלה שני המאמרים נראו מעשה ידי רשב"ם אבל לקוחים מספר אחר אשר כתב, ועל כן הביאותים בהערותי: לבראשית כו, כא בדף 32 הערה 9; כח, יח בדף 35 הערה 7.

ואלה פתרוני רשב"ם אשר שני הבאים אחריו בלשון אחרת או שני אותם מבלי דעת, ואני הביאותים או העירותי עליהם: לבראשית ל, יח, כד בדף 37 הערה 8 והערה 13; לו, כח בדף 53 הערה 3 (ושם מקום מספר 3 בדברי רשב"ם הוא אחרי פתרון פסוק כח ולא אחרי פתרון פסוק ל); מ, יד בדף 56 הערה 9; מה, יט בדף 64 הערה 4; מז, ד בדף 65 הערה 10; לשמות ג, טו בדף 84 הערה 4; לירמיה כג, כט (אשר באר רש"י) מתוספות רשב"ם לנמרא: בדף 88 הערה 1; לשמות ו, טז, יח בדף 88 הערה 5 והערה 8; ח, ה, ו בדף 90 הערה 11; יא, ה, ז בדף 94 הערה 13 והערה 16; יד, כה בדף 100 הערה 17; כ, נ בדף 110 הערה 11; כ, יג בדף 111 הערה 16; כג, טז בדף 120 הערה 8; כה, ל בדף 125 הערה 9; ל, כג בדף 136 הערה 1; לב, לב בדף 138 הערה 18; לג, טו בדף 139 הערה 10; — לבמדבר ח, ב בדף 175 הערה 3; ל, כב בדף 194 הערה 5; לדברים ד, יט בדף 204 הערה 17; ז, ט בדף 207 הערה 4; כ, יט בדף 219 הערה 2; לב, ח בדף 226 הערה 12; לג, ו בדף 231 הערה 11.

(ח) בכל אשר נמיתי מדברי כתבי הוד אשר היו לי לעזרה העירותי על כל דבר חדש ונכבד בהערותי הנצמדות לפירוש רשב"ם בתחתית העמודים למען יראה הקורא את כל הנכתב גלוי לנגד עיניו וישפוט הוא האמת אתי באשר שניתי ואם לא. ואולם בהיותי נלחץ להוסיף על דברי כתב הוד או לגרוע ממנו הסגרת הנוסף בשני חצאי מרובע כאלה ( ) ואשאר כמעט כל מותר סגור בשני חצאי עגלה כאלה ( ) למען יראה כל איש והכיר את לשון כתב הוד, ויתר הדברים ימצא בהערותי:

(ט) כל הנוספות מידי המעתיקים על דברי רשב"ם הסירותי מקרבם ואדפיסם מלמטה בכל דף ודף (1):

(י) ודע, הקורא, כי לא בכל מקום פניתי אני לבד את הדרך לפני. כי בינותי בדפוס פירוש רשב"ם ובספר קרן שמואל ובכאור התורה אשר נכתב תחת יד החכם הגדול ר' משה בן מנחם מענדעלסזאהן וצ"ל ואמצא שם דברים טובים ונכוחים והם היו כה וכה בעזרי. ולמוכרת תודתי הזכרתי שם האומרים בהערותי בכל מקום כפי יכלתי. ור' משה בן מנחם הוא האחד ואין בלתו אשר היה בידו כתב יד רשב"ם הנמצא היום פה בעיר ברעסלויא. ועל כן צדק ברוב דבריו על לשון פירוש רשב"ם. וגם ר' שלמה דובנא אשר באר רוב ספר בראשית במצותו תקן שניאות רבות וירב לדבר נכוחות. ובמעטים תעה לבכו על אשר לא שם עיניו על כתב הוד הנזכר אשר נתן רמבמ"ן אל ידיו:

(יא) עוד נשאר לי לדבר על ראשי המלות הנקראים ראשי תבות אשר באו בפירוש רשב"ם ובדברי אלה לקצר המכתב. ואני לא קצרתי הדברים וולתי במקומות מעטים על פי משפט הכותבים הידוע לכל קוראי הספר הזה. ובדברי פירוש רשב"ם תמצא הכל כאשר הוא בכ"י ולא כדרך דפוס פירוש הזה אשר הרבו מאד לקצר המלות למען הקל מעליהם עבודת מלאכתם. ונהפוך הוא אשר עשיתי אנכי וגם זאת רק במקומות מעטים מאד כי השלמתי המכתב הקצר אשר מצאתי בכ"י בהיות הצרך לשמור קוראי הספר

(1) כן עשיתי בפירוש רשב"ם בדפים הנסמנים במספרים 64, 65, 66, 78, 142, 158, 169, 197, 199, 200, 203, 207, 212. — ובספרי על רשב"ם מדף 55 ועד דף 57 דברתי על הנוספות האלה.

משגגה בכינת דברי רבנו. ועתה ראה והבן כל ראשי התיבות
בספר הזה. ואשר נמצאו בפירוש רשכ"ם הצבתי בראשם ציון דמות
כוכב כזה*.

*כ"א = כי אם.	*אח"כ = אחרי כן, אחר כך.
*כדכ' = *כדכת' = כדכתיב,	א"כ = אם כן.
כדכתב, כדכתבו.	*אע"פ = *אעפ"י = אף על פי.
*כו' = כולו.	*אעפ"כ = *אעפ"י"כ = אף על
*כ"כ = כל כך.	פי כן.
*כלו' = כלומר.	*בכ"מ = בכל מקום.
*כ"מ = כל מקום.	*ב"ל = בלשון לעז.
*כת' = כתיב, כתוב, כתב, כתבו.	*בלע' = בלעז.
ל' יחיד = לשון יחיד.	בס' = בספר.
ל' רבים = לשון רבים.	*בפס' = בפסוק.
*מ"כ = מנוחתו כבוד	בק"ש = בקרן שמואל.
*נא' = נאמר.	*גו' = גומר.
*נ"י = נרו יאר.	ד"ה = דבור המתחיל.
נר"ו = נטריה רחמנא ופרוקיה.	*דכת' = דכתיב, דכתב.
ס' = ספר.	*הק' = *הקב' = *הקיב'ה = הקדוש
ע' = עיין.	ברוך הוא.
ע"א = עמוד ראשון.	*ואח"כ. ראה אח"כ.
ע"ב = עמוד שני.	וא"כ = ואם כן.
ע"י = על ידי.	*וג' = וגומר.
צ"ל = צריך להיות.	*וגו' = וגומר.
ק"ש = קרן שמואל.	*זכ' = זכתיב, וכתב, וכתבו.
ראב"ע = רבי אברהם בן עזרא.	*זכה"א = וכן הוא אומר.
ר"ל = רצה לומר, רצונו לומר.	*זכו' = וכולו.
רשב"ם = רבנו שמואל ב"ר	זכ"כ = וכן כתב.
מאיר.	זע' = ועיין.
*רש"י = רבנו שלמה ב"ר יצחק.	*ז"ל = זכרונו לברכה.
שנא' = שנאמר.	*זצ"ל = זכר צדיק לברכה.
תוס' = תוספת, תוספות:	*י"ל = יש לומר.

יב) ואלה דברי דוד האחרונים להסיר שגיאות הדפוס ולהוסיף על דבריו הראשונים.

בדף 28 בהערה 5 בארתי התועים בדברי רשב"ם. ואולי ייטב לכאר תועים שם כי הם ההולכים לבושי אדרת שער אל בית אלהיהם אשר גדל שמו ביניהם או אל רומי עיר מושב ראש אמונתם או אל קבר משיחם אשר בירושלים והם הנקראים בלשון צרפת pélerin ובלשון אשכנז Pilger כפתרון המלה אשר בא בס' מסעות ר' בנימין בדף לא שורה ז ובדף נה שורה יא בדפוס אשער ועוד שם כמה פעמים.

בדף 53 בשורה הששית הסר משם מספר 3 והציגהו בסוף פתרון פסוק כח בשורה הקודמת כי שם מקומו.

בדף 85 בשורה השביעית יהיה מספר הפסוק 10 ולא 11.

לדף 88 הערה 8 אוסיפה כי גם בתוספות על התורה הנדפסות בספר דעת וקנים דף לא ע"ד בשורה השנית נמצאו מלות בני עמרם המוכיחות כי נכוחה הגהתי בדברי רשב"ם.

בדף 111 בשורה התשיעית נדפס 10 במקום 11.

בדף 203 בשורה החמישית מספר הפסוק באמת 24 ולא 23:

ותכל כל עבודת מלאכת הקדש פה בעיר ברעסלווא בחדש הרביעי בתשעה ועשרים יום בו בשנת ה' תרמא לבריאה.

דוד ראזין.

